



Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	15
'Aho	Tūsite, 25 Sepitema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

## **HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA**

### **'Eiki Sea e Fale Alea**

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

### **Hou'eiki Minisitā Kapineta**

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

*Dr. Tu'i Uata*

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

*Dr. Saia Ma'u Piukala*

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

### **Hou'eiki Fakafofonga Nōpele**

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

### **Kau Fakafofonga Kakai**

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui



**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 15/2018  
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tusite 25 Sepitema, 2018  
Taimi : 10.00am.*

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<b>KOMITI KAKATO</b>
		<b>4.1 NGAahi FAKAMATALA FAKATA’U:</b>
		<b>4.1.1 Potungaue Pa’anga &amp; Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 &amp; 2016</b>
		<b>4.1.2 Potungaue Mo’ui 2016</b>
		<b>4.1.3 Potungaue Toutai 2016/2017</b>
		<b>4.1.4 MEIDECC 2017</b>
		<b>4.1.5 Poate Sino’i Pa’anga Malolo Mei he Ngaue 2016/2017</b>
		<b>4.1.6 ‘Omipatimeni Sanuali 2016 – Sune 2017</b>
		<b>4.1.7 Komisoni Fili 2017</b>
		<b>4.2 Lipooti Hono ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017</b>
		<b>4.3 LIPOOTI ‘O E ‘A’AHI KI HE NGAahi VAHENG A FILI 2018</b>
		<b>4.3.1 Vava’u 15</b>
		<b>4.3.2 Tongatapu 6</b>
		<b>4.3.3 Tongatapu 8</b>
		<b>4.3.4 Tongatapu 9</b>

		<b>4.3.5 ‘Eua 11</b>
		<b>4.4 Ngaue Ke Lipooti ki Fale Alea ke Fakapapau’i</b>
		<b>4.4.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2018 (Fika 10/2018)</b>
		<b>4.4.2 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 13/2018)</b>
		<b>4.4.3 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 20/2018)</b>
		<b>4.4.4 Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale 2016/2017</b>
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me’a Makehe</b>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu .....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	8
Hoha’a ki he maliuana ma’u ‘i Vava’u.....	9
Tokanga ki he ta’evahe a’u māhina 3 kau ngāue hiko veve.....	11
Fakamālō’ia ngaahi tokoni Pule’anga.....	12
Tokanga ke ako’i e kakai e fonuá ke nau ma’u mahino.....	12
Tali mei he Pule’anga ki he ta’evahe kau ngāue hiko veve .....	15
Tokanga ‘oku fepaki Pule’anga mo e ngaahi polisi ngaahi pule’anga motu’a .....	16
Fakamālō’ia ngaahi tokoni kau ai polisi fakakolo ke malava puke ai faito’o konatapu .....	18
Kole fakalahi ange mu’a patiseti ki he kau polisi fakakolo .....	19
Maliuana lahi na’e ma’u ‘i Tongatapu ni mo Vava’u .....	20
Tu’utu’uni ke ‘ave ‘isiu ki he <i>Tongasat</i> ki ha Kōmiti Faka-Fale Alea .....	22
Fokotu’u ke ‘ave ‘isiu ki he <i>Tongasat</i> ki he Kōmiti Pa’anga.....	23
Me’a ‘a e Sea.....	24
Fakamatala Fakata’u Potungāue Pa’anga, Palani Fakafonua 2013-2016 .....	25
Fokotu’u ke fakapaasi fakamatala fakata’u Potungāue Pa’anga & Palani.....	25
Pāloti’i ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Pa’anga/Palani 2013-2016 .....	25
Fakamatala Fakata’u Potungāue Mo’ui 2016.....	25
Tokanga ki he tu’unga ‘i ai falemahaki ‘o Vava’u.....	26
Teu tokoni’i Pangike Māmani ngaahi poloseki kau ai falemahaki Vava’u .....	27
Fakamatala Fakata’u e Potungāue Mo’ui 16/17.....	27
Fakamatala ‘a e Potungāue Toutai 16/17 .....	27
Tokanga ki he ‘ikai fai ha ngaue ki he lāunga fana ika.....	30
Tokanga ki he laku vave ki tahi .....	30
Faingata’a hono lama kau toutai fana ika.....	30
Fokotu’u mei Ha’apai tukuange nau kumi ‘enau māketi ki muli mei he’enau koloa malu’i <i>SMA</i> .....	31
Kole ke fai ha ngāue fo’ou ki he savea ‘oku pehē faka’au ke si’isi’i mokohunu .....	32
Tokanga ki he hā he lipooti ‘ikai kei taau fai ha toutai ‘i Fanga’uta.....	33

Tokanga ki he hā lipooti ko e ika kona ma'u 'i Vava'u mo Ha'apai .....	33
Poupou'i hono fokotu'u ngaahi feitu'u malu'i makehe SMA 'i tahi .....	33
Kole ha Kōmiti mavahe ke ngāue ki he 'isiu fekau'aki mo e Tongasat .....	35
Lahi ngaahi me'a fakalao ke vakai'i kimu'a pea toki 'ave 'isiu Tongasat ki he kōmiti .....	38
Taukave ke lau tu'utu'uni Fakamaau'anga ke mahino .....	38
Taukave'i 'ikai lava ke <i>impeach</i> ha taha 'ikai Mēmipa Fale Alea .....	38
Fokotu'u ke 'ave 'isiu Tongasat ki he Kōmiti <i>Privilege</i> .....	39
'Ika'i loto Pule'anga ki he Memipa lolotonga he Komiti Pa'anga .....	39
Fifili na'a 'oku 'ikai fiema'u ongo Mēmipa Pule'anga lolotonga he Kōmiti Pa'anga .....	39
Fokotu'u ke 'ave 'isiu Tongasat ki he Kōmiti Lao .....	40
Tokanga ki he hā ngali vale e Fale Alea ko e 'ikai ha fefalala'aki he kau Mēmipa .....	40
Fokotu'u ke fakatonutonu ki he Miniti e laaulea he Mēmipa lolotonga Pule'anga he Kōmiti Pa'anga .....	42
Fokotu'u ke 'ave ki he Kōmiti Lao 'isiu he Tongasat .....	43
Fokotu'u ke 'ave 'isiu Tongasat ki ha kōmiti fo'ou .....	43
Fakafoki mai fokotu'u ke fili ha komiti fo'ou kae 'ave ki he Kōmiti Lao .....	43
Alea'i Fakamatala Fakata'u Potungāue Toutai 2016/17 .....	44
Ke fakatokanga'i hiki peseti 50 hū koloa toutai ki muli .....	44
Fakamālō'ia e potungāue & sekitoa toutai he hiki peseti 10 hū koloa toutai ki muli .....	46
Fakamanatu ko e mokohunu fute taha pē lava ke toutai'i .....	46
Kole ha taimi tēpile ki he toutai'i e mokohunu .....	47
Tokanga ki ha uafu ma'a e kau toutai & ngaahi pole e Potungāue Toutai .....	48
Tali Pule'anga ki he fehu'ia me'a ki he uafu ma'a e kau toutai 'i Tongatapu .....	49
'Ika'i malava Pule'anga ke mafua ngaahi fiema'u kotoa e fonua .....	49
Fehu'ia taimi ke to e hoko atu toutai'i mokohunu .....	50
Toki mahino he ta'u 2019/20 aofangatuku ki he toutai'i mokohunu .....	50
Tokanga ki ha ngāue fakataha fakafeitu'u he toutai .....	51
Tokanga 'e maau ki 'a fē ha maketi ki he mokohunu .....	53
Tapou Palēmia ki he kāinga Ha'apai ke nau tō e tutu mo e kava .....	53
Poupou ke tō tutu kāinga Ha'apai .....	54
Fakahā Pule'anga nau 'osi ngāue ki he māketi ki he mokohunu .....	56

Taukave kumi Pule’anga e maketi pea ‘oua ma’u ha’ane tupu mei ai.....	57
Fehu’ia pē ‘e to e kau sekitoa taautaha he hū atu koloa ‘oseni ki muli.....	57
Fiema’u ke tokoni’i Pule’anga ‘a kinautolu faka’ofa mo masiva .....	58
Fokotu’u Pule’anga ‘ai pe fo’i sino ‘e taha ke fakatau atu ki ai mokohunu .....	60
Taukave Pule’anga fale’i mei he <i>SPC</i> ta’ofi mokohunu ke ‘osi ta’u 5 .....	61
Tokanga ko e ngaahi tokoni ‘oku fai mai mei muli ki he patiseti.....	62
Tokanga ki he tukunga alea ki he uafu toutai Tongatapu .....	64
Tali Pule’anga ki he tu’unga lolotonga hono talanoa’i mo e Toutai.....	65
Tokanga ki he feitu’u malu’i makehe ka ‘ai he taulanga mo e uafu .....	69
Fokotu’u ‘ai ha totongi mei he ngaahi kautaha fakalele pisinisi he uafu & taulanga .....	70
Tokanga pe ne anga fēfē ma’u ‘e he muli fale Sea Star ‘i Tu’imatamoana .....	70
‘I ai e fili ma’a e kau Ma’ufanga ke totongi huhu’i nautolu ki he’enau totonu ki tahi .....	71
Fokotu’u fakakau mo e ‘isiu ki he no 3 miliona he ngaue Kōmiti Lao.....	72
Ke fakatotolo’i Pule’anga ‘a e fehu’ia nō 3 miliona langa <i>Sea Star</i> .....	72
Pāloti’i ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungaue Toutai 2016/17.....	76
Kei fai ngāue Pule’anga ki he ‘aisi ma’a e ongo Niua .....	77
Kelesi.....	78
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga .....	79

## Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho:** Tusite, 25 Sepitema 2018

**Taimi:** 1000-1000 pongipongi

**Sātini Le’o:** Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (*Lord Tu’ilakepa*)

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Fai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

### Lotu

(Na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.)

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Tali Ui.

<008>

**Taimi:** 1005-1010

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ni ki he pongipongi ni, ‘aho Tūsita 25 ‘o Sepitema 2018.

*(Na’e lele heni ‘a e taliui)*

**Kalake Tēpile:** ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui.

### Poaki

Ko e ‘Eiki Minisitā Fonua ‘oku poaki me’a tōmui mai, kei hoko atu e poaki folau ‘a e Minisitā Mo’ui pehē ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue, kei hoko atu pē mo e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Poaki mai ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, kei hoko atu e poaki folau ‘a Tēvita Lavemaau. ‘Oku poaki mai mo Sāmiu Kuita Vaipulu. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

### Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Mālō Kalake. Tapu atu ki he ‘Ene ‘Afio Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini mo e Fale ‘o Ha’a Moheofō. Fakatapu atu ki he Hou’eiki e Fonua. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae pehē foki ki he’etau kau ngāue. Fakatapu makehe ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau me’a mai he ngaluope ‘i he feme’a’aki he pongipongi ni. ‘A ia ko e uike faka’osi eni e māhina ko Sepitema tau lākai he māhina ko ‘Okatopa. Hangē pē ‘oku mou mea’i Hou’eiki ‘oku vave pē taimi pea nounou e ngaahi ‘aho ka ‘oku tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua koe’uhī ko e tauhi ‘oku fai ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a kimoutolu kotoa ‘a e Hou’eiki Fale Alea kae pehē ki he Hau hotau fonua pea mo



hono Fale pehē ki he kakai ‘o e fonua. Pea ‘oku, ko u talitali lelei kimoutolu Hou’eiki he pongipongi ni, me’a mai he pongipongi ni pea ko u faka’amu pē Hou’eiki Pule’anga ke mou, ki’i me’a ko ē nau lave ki ai ‘aneafi ke tau foki pē ‘o ...

<009>

**Taimi:** 1010- 1015

**'Eiki Sea Le'ole'o:** ... fai ha’atau lotu. Pea mou me’a he pongipongi ni ke ‘i ai ha laumālie lelei he’etau ngāue he pongipongi ni. Mou me’a hifo pē ki he’etau ‘asenitá ‘ikai ke u to e fakalōloa ka mou me’a hifo pē ki ai. Ko ‘etau ngāue kotoa pē ‘i he Kōmiti Kakató, Sea e Kōmiti Kakató ke fai ‘ene ngāue. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau ‘i ai e me’a ‘oku nau fie me’a ki ai. Ka te u fakahokohoko atu pē. ‘A ia ‘e fika ‘uluaki mai ‘a Ha’apai Fika 13 hoko mai ‘a 12. Pea te u toki lave leva Minisitā Pa’anga ki he me’a ko ena ‘oku ke fie me’a mai ki ai he pongipongi ní pea tau hoko atu leva ko u tui te tau maau ai pea tau nga’unu hotau vaká kimu’a. Me’a mai Fakafofonga Ha’apai 13.

**Veivosa Taka:** Tapu pea mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Kapinetí, Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea mālō mu’a e kei fakalaumālie lelei ‘a langi, kei laumālie lelei e Feitu'u na, kei ma’u ivi ke ‘uli fohe neongo e hou pea mo e ngaahi peau tā mo e fisi’inaua kuo hake. Ka ‘oku lava pē ‘e he Feitu'u na ‘o fakatau pē vaka ki taulanga. ‘Alu atu pe e ‘ahó mo ‘etau ongo’i fiamālie he ngaahi lelei kuo tau a’usia hotau Fale ni. ‘Eiki Sea ko e me’a ‘uluaki ‘oku fai ai e tokangá ko ‘eku vakai ‘oku ‘i ai e ngaahi liliu ‘oku hoko hotau Fale ni. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a lahi ia. Kimu’a ‘eku lele mai ki Fale ní ‘Eiki Sea na’e me’a mai e Feitu'u na pea me’a hake Hou’eiki ki ‘olunga. Pea me’a hake mo e kau kalaké. ‘I he ngaahi uike kuo maliu atú, ko u fakatokanga’i e ongo kalake ‘oku na me’a mei he ongo tafa’akí. Pea u vakai ki he ngaahi, ki he liliu ko iá. Pea u manatu leva ki he taimi na’e muimui folau atu ai he Feitu'u na. Ko u tui pē ko e me’a eni ‘oku ‘omi ‘e he Tokoni Kalaké, ko ha me’a pē ke lelei hotau Falé pea mo e anga, na ku na pehē pē he ongo kalaké ngali ‘oku ‘ikai ke anga faka’apa’apa si’ena fokoutua ‘i mu’a he Feitu'u na. Ka ko u tui ko ‘eku mamata ki aí Sea ko u fiefia ‘i he ngaahi, ‘oku ‘etomētiki pē ‘a e ngaue ‘a e lelei.

Ko e ki’i me’a pē taha ‘Eiki Sea ‘oku ke mea’i pē Feitu'u na nau muimui folau atu ‘a e taimi ko ē na’e lotu ai e Fale Alea ko ē na’a tau lele atu ki aí. Me’a hake pē Sea ‘o ne, tau lotu tatau pē. ‘Oku tau hiva’i ‘etautolu e, ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki ka ‘oku me’a mai pē Seá ia ‘o fakahoko. Pea ko u tui Sea ko e ngaahi me’a ia mo e ngaahi fāliunga ia e ‘alu ‘a e taimí. ‘Oku ‘i ai pē mo e ngaahi liliu ka te u toki fakahoko atu pē ki he Feitu'u na.

### **Hoha’a ki he maliuana ma’u ‘i Vava’u**

Sea ‘oku ‘i ai e me’a lahi ‘oku mo’utāfu’ua ai e, ‘a e motu’a ni. ‘I he ongona he ‘eá ko e vahefonua ko ē na’e ‘ave ai hotau ki’i fonua ni ki, tuku ki ‘olungá. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘oku nau hanga ‘o tā mai e kāpasa pea mo e huluhulu mai ‘a e lelei mei he fonua ko iá Sea. ‘Oku pehē ko e loli ‘e 3 Sea na’e hake mai ‘aneafi, maliuana ‘ata’atā. Ka ko ‘eku fehu’i Sea ke ‘omi mu’a kia 16. Ko u fa’a hangehangē na ko 16 ko hono vāhenga ia, ke ne ‘omai angé pē ko e hā e me’a ‘oku fu’u pehē ai, kuo faama’i ‘a e ‘akau ia ko ení ‘i he ki’i vahefonua ko iá ‘Eiki Sea pē ‘oku mea’i ‘e he Feitu'u na.

Pea kapau 'oku ma'u ha lelei ai Sea pea vahevahe mai ke 'inasi ai 'a e toenga e 'Otu Tongá he 'oku, na'e ma'u e ki'i me'a mei Ha'apai, ka ko e lī ia 'i tahi 'o tēkina mai. Ko e fu'u hāvesi ko eni na'e toki fakahoko 'aneefiafi Sea, si'isi'i e me'alele 'a e kau polisi hono uta mai. Ka ko u tui ko e me'a ia 'oku hokó ko u tui ko e taimi pē na'e me'a ai e 'Eiki Minisitā 'aneefiafi, kuo ngāue 'ene kau ngāue 'i Vava'u ke hāvesi e me'a ko eni na'a mea'i. Ta ko ia Sea ko e maliuana ia ko u pehē 'e au ko e kava Tonga. Pea ko u tuku atu Sea ki he Vava'u 16 na 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a pē ko e hā nai kuo pehē ai e Lolo ia 'a Halaevalú. He 'oku 'i ai pē foki e *code* ia 'a e Lolo 'a Halaevalú. Na ko e kouti pē eni 'a e Loló. Mālō Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'E Hou'eiki, fakatokanga'i pē me'a ko eni Minisitā Polisi ē. Ko ia ke toki hoko atu ia ki 'anai ka tau 'unu mu'a 'etau ngāue. Mālō e lipooti mai e me'a ko iá kae tuku pē ke mea'i 'e he Minisitā Polisi. 'Io, Ha'apai 12.

**Mo'ale Finau:** Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he toenga e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea ko e, mo'oni 'aupito e me'a 'a e Feitu'u na. Nounou 'aupito e Falé 'i hono tuku pē ki he Hou'eiki Minisitā ke nau hanga 'o talí...

<001>

**Taimi:** 1015-1020

**Mo'ale Finau:** ... pea 'oku, he 'oku 'i ai pē 'enau taimi 'anautolu 'Eiki Sea. Ko u fakakaukau ki he taimi 'o e Fale Aleá ko u pehē 'Eiki Sea ko e ki'i taimi mahu'inga eni neongo pē ko e hā e lahi. 'Oku 'ikai foki ke fu'u lahi ha taimi 'o kimautolu ko eni 'Eiki Sea pea mo e, tau pehē pē mo e Hou'eiki Minisitā pea mo e pehē foki ki he Nōpelé. Ka ko e Fale ni foki 'Eiki Sea 'oku mahu'inga ko e 'uhingá he 'oku tafe mei heni 'a e lao ke fakalao'i 'a e me'a kotoa pē 'oku fakahoko he fonua ni 'Eiki Sea pea lava leva 'o fakahoko. 'A ia ko u tui ko e ki'i mōmeniti ko eni ko e mōmeniti mahu'inga ke tuku pē mu'a ke 'oatu pē pea 'osi ko iá pea tau hoko atu kitautolu. 'Oku 'ikai ke u tui au ia pē 'e fu'u fiema'u ha fu'u tīpeiti lahi ia he me'a ko eni hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga. 'Osi ko eni 'oku *note* pē he Minisitā pea me'a leva ia 'o nau ngāue ki ai pea toki līpooti mai pē ia hono taimi. Pea 'e molemole leva 'etau lele 'ikai ke fai ha to e fu'u fakafekiki ai 'Eiki Sea. Ko u tui ko e laumālie ia totonu ke tau 'unu ki ai he 'aho ni.

Kae tuku mu'a ke u 'oatu e ki'i me'a ko eni 'Eiki Sea pea mei he 'otu Ha'apai ke tuku atu pē he 'oku, ko u tui 'Eiki Sea ko e Hou'eiki Minisitā hangē ha kau 'a'alo. Ko e taimi ko ē 'oku nau 'a'alo fakataha ai 'enau fohe pea 'oku tangutu e 'eiki vaka mei taumu'a tau pehē ko e Palēmiá 'o ne hanga 'o angi mai mo e palani kae tā e fohe Hou'eiki. Pea kapau 'oku 'i ai ha tokotaha 'a'alo ia 'oku vaivai 'ene tā 'ene fohe 'Eiki Sea 'e vaivai e lele 'a e vaka. 'A ia ko e fatongia leva 'o kimautolu ni 'Eiki Sea ko 'emau hanga 'oatu 'a e ngaahi le'o 'o e kakai ko ē tautautēfito ki he ngaahi polopalema 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia he Minisitā. Mea'i foki Sea mo e Hou'eiki ko e kau Minisitā na'e fili mai mei he ngaahi fo'i vāhenga fili pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u ia 'a e ngaahi fo'i vāhenga ko iá.

'A ia ko u pehē 'Eiki Sea ko e ki'i mōmeniti ia ko eni na'a ku fiu he fakakaukau pē 'oku *relevant* koā ke u 'ohake ha ngaahi me'a heni 'eku fakakaukau pē 'oku maumau'i koā 'a e taimi pē 'ikai. Foki mai 'eku fakakaukau 'aneefiafi 'Eiki Sea mahu'inga 'aupito 'aupito ke mau 'oatu. Pea ko e me'a pē 'a e 'Eiki Minisitā ko 'ene hanga 'o *note* 'ene lisi foki leva ia ki he 'ene kau tau 'ai ha fu'u

loki misini faka-*ministry*. ‘Oku ‘i ai e silini ai ‘oku ‘i ai ‘a e ‘atamai ai ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau pea talaange sai, ko e me’a eni ‘oku fakahā mai ‘e he kakai ke tau ngāue ki ai. ‘A ia ‘oku hangē ‘emau fakalea ‘Eiki Sea ko ha’amaui tā atu ha ngaahi pulu pea toki hapo pē Minisitā ia ‘ene fo’i pulu ‘o fakatatau ko fē me’a ‘oku tō ki ai. Hangē ko e fakamalanga ‘a e fika 13 ‘e hapo ia he Minisitā Polisi.

Hangē ko e me’a na’a tau lave ki ai ‘aneafi ‘Eiki Sea ki he ‘ekonōmiká ‘aneafi. ‘Ekonōmiká kātoa e ngaahi *ministry* ‘oku ‘i ai ‘enau *contribution* he ‘ekonōmiká ‘o a’u ki he ako. Neongo ‘oku ‘ikai ke ‘omai he ako hatau pa’anga ka ‘oku hanga he akó ‘o ako’i e tamasi’i ke poto he ngāue’i e pa’anga. Hanga he akó ‘o ako’i e tamasi’i ke poto he patiseti. ‘Ako’i he ako e tamasi’i he silapa ke ne ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ‘a e *priority* ‘oku ‘uluaki, ua, tolu, fā, nima pea fakahokohoko *first thing first*. ‘A ia ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘aupito ‘Eiki Sea ki he *economic development* ‘aneafi ‘oku ne hanga ‘o puke kātoa ‘a e fonua kau ai mo e tamai mo e fa’ē mei ‘api, faifekau mo ha taha na’e ‘ikai ke ako ‘oku nofo ha vao ‘i ‘uta ‘oku mau tānaki kotoa ‘Eiki Sea. Ko ia ‘Eiki Sea ko e anga ia ‘o e māhino ki he motu’a ni ‘i he pongipongi ni pea u pehē tuku mu’a ke u vahevahe atu ‘a e ki’i me’a ko eni ke takitaha hapo ange ‘ene pulu pea foki mo ia.

‘Uluaki Sea ko e ki’i palopalema eni ‘Eiki Sea ‘otu Ha’apai ko e māhina ‘e tolu ki he fā ‘oku te’eki ai pē ke vahe ‘a e si’i kau ngāue leipa lau ‘aho ‘i Ha’apai. ‘Eiki Sea koe’uhi he ko u ‘ilo’i ‘e au pea ko u ha’u au ‘Eiki Sea ‘o ki’i vahevahe atu ke toki hapo pē mu’a ‘e ha Minisitā ia e fo’i pulu ko eni pea ‘alu pē ‘o ngāue ki ai. ‘Ikai ke to e ‘oatu e me’a ko eni ia ke to e ‘omai ha ‘uhinga he taumaiā ‘e fai ha fu’u ‘uhinga lelei ia tau ha’u tautolu *discuss* e me’a ko eni ‘i heni ‘o hangē pē ko e polopalema ko ē mei Vava’u ko ē ki he uta mo e me’a. Pea kuo ‘osi fa’u foki e kōmiti ia ki ai. Tau fakafeta’i pē kuo fa’u e kōmiti ki ai ‘Eiki Sea ka ‘oku ke mea’i pē foki ‘Eiki Sea ko e ngaahi fo’i *process* ia ‘oku fakamole.

### Tokanga ki he ta’evahe a’u māhina 3 kau ngāue hiko veve

Kae tuku mu’a ke u ‘oatu e ki’i kongā ko eni Hou’eiki Minisitā, ‘uluaki pē ko e hā e ‘uhinga ‘oku a’u ai ‘o māhina tolu ‘oku ‘ikai ke vahe ha taha ‘oku ne ‘alu ‘o mate he ngāue ke ne hiki ha fu’u tasipini veve ‘o fa’o ki ha loli ‘oku fakatu’utāmaki ‘i he ‘aho ki he ‘aho ki he ‘aho. Pea talamai leva ia ‘oku fiu feinga ia pē ko fē koā ha feitu’u te ne *approve* ‘enau vahe. ‘Eiki Sea kiate au ‘i he’eku faitotonu ‘eku ongo’i ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha tali ia ‘oku fakapotopoto ke talamai ‘oleva ke ‘alu ki hē pē ‘oku ‘ikai ke ...

<002>

### Taimi 1020-1025

**Mo’ale Finau:** ...’ilo’i pē ‘e fēfē, ‘uluaki ia ‘Eiki Sea. Ko hono ua, ko e fakamālō eni ia ki he Hou’eiki Pule’anga, ‘oku lolotonga lele ‘Eiki Sea ‘a e *training* ‘i Pangai ko hono *train* ‘a e si’i tu’unga mātu’a na’e ‘ikai ke ako ‘eikivaka ke ma’u ‘enau tikite kalasi 6 koe’uhi ka nau lava ‘o *operate* ha vaka fakapisinisi fakakomesiale. ‘A ia ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e taimi ia ‘oku fekaukau’aki ai ‘a e ngaahi *ministry* ke lava ke nau ‘alu ki he kakai ‘oku masiva ‘i he fonua ke ako, ‘aho ni ne tā mai si’i kāinga mei Ha’apai ‘Eiki Sea ke u fakamālō ki he Pule’anga ‘e ma’u ‘enau tikite kalasi 6 pea te nau lava nautolu ‘o *operate* toe pē 5 ki he 4 lava nautolu ‘o faka’uli ki

Ha'amoā ke nau 'alu kapau 'e a'u ki ai 'enau ako 'Eiki Sea.

### **Fakamālō'ia ngaahi tokoni Pule'anga**

Kā 'oku ou fakamālō ki he Hou'eiki Pule'anga 'oku ou tui ko e ki'i kongā ia 'oku 'oatu 'a e fakamālō. Ko hono ua, ko e 'āhanga ko eni 'o e vahe Foa 'Eiki Sea, ko e 'āhanga ko eni na'e fakamole ai 'a e pa'anga meimei tolu miliona 'i hono ngaahi 'Eiki Sea. 'Oku 'alu pē taimi mo hono to'o atu 'o e faliki 'o e 'āhanga 'Eiki Sea ke mole, pea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea kapau 'e to'o 'a e fo'i *foundation* ko ia, holofa 'a e fu'u tolu miliona ia. 'A ia ko e kole pē eni Hou'eiki Pule'anga pē ko e ke fakatokanga'i ange mu'a 'a e ngāue lahi ko eni kuo 'osi hono fakahoko koe'uhi ke lava 'oua na'a maumau 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea.

'A ia ko e ki'i kongā ia 'Eiki Sea 'e tolu 'oku ou lave atu ki ai ko e fakamālō ki he *training* 'oku fakahoko, pea mo e taha ko e kole pē 'i he vahe ko eni 'a e kau ngāue, pea mo e taha leva ko e 'āhanga ke fakatokanga'i, kau atu pē mo e uafu, kuo kamata ke to e to'o mo e ngaahi maka ia 'i he uafu 'Eiki Sea 'i he, ko hono faka'osi ko e kole pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e Leipa kuo 'osi fua foki 'a e ngaahi me'akai 'i Tonga ni ke 'ave ki Nu'usila, ko eni kuo 'osi mau 'emau kape 'Eiki Minisitā, mau mei Fotuha'a, kātoa 'a e vahe motu mo vahe Pangai, te mau lava 'emautolu 'o fa'o ha'amau koniteinga 'e 2 'i he taimi ni, pea 'oku 'osi fokotu'u pea mo 'emau māketi 'amautolu 'i 'Amelika 'Eiki Sea, 'osi 'i ai 'a e tokotaha ia 'osi palōmesi mei ai te ne fai 'e ia 'a e ngāue ko ē mei 'Amelika, ko e toé pē eni ia ke fakapapau'i mai mei he Pule'anga te nau lava 'o fakatau 'emau fo'i me'atokoni, pea feleti mai 'o 'alu ki muli. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki**: Sea pē 'e loto lelei pē fakafofonga ke u ki'i tokoni atu.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: 'E 'Eiki Minisitā talitali pē ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki**: ... meimei ki'i sekoni pē 'e 30 pē ke u tokoni atu pē ki ai.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: 'Oleva pē ke 'osi pē ia pea te u tuku atu leva ke ke toki tokoni.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki**: Mālō.

### **Tokanga ke ako'i e kakai e fonuá ke nau ma'u mahino**

**Mo'ale Finau**: 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a heni 'oku ou tokanga ki ai, ko hono faka'osi pē au fakamālō pē ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he Fale ni, 'oku ou tui ko e kāinga 'Eiki Sea ko e me'a 'e taha 'oku fakatokanga'i Sea ko hono ako'i ko ē 'o e kakai 'Eiki Sea, fie faka'osi 'aki 'a e ki'i lave ko ia. Ko e taimi 'oku ma'u ai 'e he kakai 'a e mahino ko e fonua ko eni ko e fonua 'o e melino 'aupito 'aupito. Ko ene ma'u pē 'e he tangata'i fonua Tonga mo e fefine 'a e mahino ko e me'a ē 'oku hoko ko e anga ē 'etau folau, ko 'etau ki'i me'a ē 'oku ma'u, 'ikai ke to e fehu'i ia, na'a ku 'ohake heni 'Eiki Sea, 'a e ki'i fakatātā 'oku ou loto ke vahevahe, lele atu ki Mo'unga'one, pehē mai 'a e kāinga 'i he'eku fakataha, 'oku mau fiema'u ke fahi 'a e taulanga, mahalo ko moutolu 'oku mou ō ki Mo'unga'one, ko e ki'i taulanga ko ia 'oku fāsi'i ko e vaka 'oku lau peau, talamai 'emautolu ia 'Eiki Sea ke to'o 'a e maka, ka u tangutu pē 'o sio ka u feinga ke u ongo ko e hā koā 'eku tali. 'Oku 'ikai ke faingata'a ke u pehē atu ki he kāinga, sai te u 'alu pē eni 'o talaange ki he Pule'anga ke ōmai 'o fahi 'a e taulanga. Kā na'a ku talaange ki he kāinga, kāinga Mo'unga'one mou 'ilo hono fa'u 'e he 'Otua 'a e fonua na'e fa'u 'a e ki'i motu

si'isi'i pea 'ai mo e maka mo e 'one'one ke takai ke ne ta'ofi 'a e peau ke 'oua na'a ha'u 'o hū atu ki homou ngaahi fale. Ko e me'a ia 'oku ui ko e mahino, ko 'ene 'osi ko ē talamai 'e he kāinga, 'ō ke 'oua 'e to e fahi ia kae 'ai pē ā ha'amau ki'i uafu 'amautolu 'o fakatētē, *floating wharf* pē ia ai.

'Eiki Sea 'osi ko ia 'oku talamai 'enautolu 'enau ki'i me'a 'e taha ko e pē 'e fēfē 'enau folau ki Pangai ke 'ave 'enau kau suka ke sivi mo e toto mā'olunga, pea u 'eke ange kia kinautolu, ko e hā ho'omou mahino talamai 'enautolu ko 'emau mahino ko e Pule'anga ke 'ave kinautolu. Sea 'oku ke me'a ange ki hē, 'oku ou talaange hala 'a e mahino ko ia. 'Ikai ke u manavasi'i au 'Eiki Sea na'a 'iloangé 'oku 'ikai ke nau to e fili 'ia au 'i he fili hoko. Hē kapau na'a ku manavasi'i na'a ku talaange sai ko 'eku 'alu pē ko eni fekau 'a e Pule'anga 'omai ha'amou vaka hē ke mou 'alu ai, pe au 'alu au au hē pea 'ikai ke to e 'i ai ha vaka ia. 'Eiki Sea ko 'eku tali na'a ku talaange, mou ōmai ki heni ka tau fai ha'atau ki'i kalasi. 'Oku mou 'ilo 'a e Pule'anga ko eni 'oku 'i ai hono patiseti, 'oku mou mahino'i 'a e me'a ko e patiseti, talamai 'enautolu, 'ikai. Ko e patiseti 'oku 'uhinga ia ko e pa'anga ngāue, tatau pē mo e 'alu 'a e tamai 'o ngāue pea vahe pa'anga 'e 10, pea foki mo ia ki 'api 'oku ui ia ko e patiseti. Pea kapau 'e foki mo ene sēniti pea ne hanga 'o vahevahe ko e pa'anga 'e 1 ki he ki'i sū, pa'anga 'e fiha ki he naunau...

<005>

**Taimi:** 1025-1030

**Mo'ale Finau** : ... pea peseti ia e 60 pea 'alu ia 'o faikava, 'oku ne vahevahe tamaki ia 'e ia 'ene patiseti.

Sai, te u 'alu 'o fakahā ki he Minisitā Mo'uí, pē na'e 'i ai ha patiseti, ke 'i ai ha toketā ke ha'u ki Mo'unga'one, 'o sivi e suká, tu'o taha he māhina. Ko 'eku 'eke, 'Eiki Sea. 'Ikai ke 'i ai ha patiseti pehē ia. Pea ko 'ene 'osí ia. Ko e hā ha'aku to e fakamatala. Ko 'ena vivili mai kinautolu, ka ko e hā ha'o tokoni 'e fai? Pea u talaange, sai 'oku 'i ai ha'amou ki'i sēniti Fale Aleá, 'oatu kia kimoutolu. To'o mei ai e pa'anga e 3,000, fe'unga ia mo e vaka e taha he māhina, 3,600. Pea kapau 'e 'oatu homou 'inasí ko e 10,000. 3,600, ko e totongi ia 'e vaká, tu'o taha he māhina, 'alu ki Pangai, uta ho'omou kau suká, 'ave o sivi, foki mai. 'I he sēniti pē ia 'oku 'omai, ke 'oatu kia kimoutolu. 'Eiki Sea, lava ai e fatongiá.

Ko 'eku poiní, Hou'eiki, tau ako'i e kakai e fonuá. Tau 'ave e mo'oní. Ko 'ene ongo'i pē 'e he kakai e fonuá, ko e mo'oní e, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia, 'oku 'ikai ke to e fiema'u 'e he kakaí ia e silini. Fiema'u pē 'e he kakaí ia, ke nau sio mai ki he takí, ko e mo'oní e, 'oku ne 'oatú. Ko ia, Sea, 'oku ou 'ofa atu ki he Feitu'u na, 'i he ngāue lahi kuo fakahoko 'e he Feitu'u na. Kuo u ongo'i pē ke u 'ohake e me'a ni, 'Eiki Sea, 'i he mōmēniti ko 'ení, 'oku ou tui 'oku taau ke tau fetokoni'aki, Hou'eiki. Ko e hā koā e founga te tau lava ai 'o tokoni ke solova 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko he fonua ko 'ení.

'Ohake 'aneafi 'e he Minisitā Polisí 'a e kole pa'anga. 'Ikai ke u tui au 'e lava 'e he pa'angá 'o solova e ... 'Oku 'i ai e me'a 'oku ma'olunga mo loloto ange 'i he siliní. Fakakaukau ki he totongi ko eni e ngaahi vaká. Fēfē kapau ko e mamafa e totongi, ko e hiki 'e he Poaté, ko e 'uhingá kae 'i ai ha'anau silini ke nau 'alu nautolu 'o *travel*, ma'u 'ene *luxury*. Fēfē kapau ko 'enau *motive* ia?

Ko 'eku poiní, 'Eiki Sea, oku pehē ni. Ke tau foki, hangē ko e me'a na'a ke me'a ki ai 'aneafí, 'Eiki Sea, ke tau to e lotu pē, mo tau to e vakavakai, he 'oku ou tui te tau lava pē 'o taufonua. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou fakahoha'a ki ai he pongipongi ni, 'Eiki Sea. Mālō.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Mālō. 'E Hou'eiki Pule'anga, 'io, me'a mai e Minisitā Leipa, 'i ai ha tokoni ki he ongo Fakafofonga ko ení, 'Osi pē ia 'oku 'i ai e me'a te u fie me'a ki ai. Ka tau mā'opo'opo pē, ka tau... Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Leipa** : Mālō 'aupito Sea, pea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Palēmia mo e Kapinetí, kae 'uma'ā e Hou'eikí. Ko 'eku ki'i fehu'i atu pē au, 'e Fakafofonga, he na'a ke me'a mai foki 'aneafí ki he me'a tatau. Pea kuo u 'osi fekau e kau ngāué ke fakaheka mai e koniteina mei Vava'u, 'aisi, ke mou uta ai kae fakafoki 'o 'ave ia ki muli. Pē te u tā ke ta'ofi. He kuo mou mateuteu, pē te u fekau ai pē ke ha'u ai pē? Ko e 'uhingá, kuo u 'osi tā ke fai e ngāue, ko e 'ai pē pea kapau kuo nau mateuteu, pea ha'u ai pē.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : 'Eiki Minisitā, fakamolemole e. Tukuange ke u hanga 'o tokoni pē 'etau... 'Oku ou kole atu ki he Feitu'u na, na'a ke me'a mu'a 'o fai ha lotu. Pongipongi ni ko ho'o me'a hake pē ki 'olunga 'o tali fakalelei. 'Ikai ko ha me'a ia ke to e 'ai ke hā, ke ke tā ke fakata'e'aonga'i ha ngāue lelei ma'a e kakai e fonuá. Ko ho'o me'a hake pē 'o tokoni, pea ke me'a hifo kae hokohoko ka tau 'unu. Hangē 'oku ke fakamanamana'i 'e koe

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko 'eku fakamanamana'i, ko 'eku

**'Eiki Sea Le'ole'o** : 'Oleva, ki'i me'a ki lalo. Me'a ki lalo, te u tamate'i leva 'e au e maiká. 'Oua te ke hanga 'o fakamanamana'i ha taha he Fale ni, 'o 'ai hake ai e 'uhinga ko ena e me'a 'oku ke me'a. 'Eku ongo'í, 'oku ke fakamanamana'i 'a e Fakafofongá. Ta ko ē na'e 'osi 'i ai ho'omo feme'a'aki. Ki'i me'a pē, 'oleva pē Fakafofonga. Ka 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na, 'oua te ke ngāue'aki e founa ko iá, tali e me'a ko ia 'a e kau Mēmipa ka tau 'unu.

**Mo'ale Finau** : 'Oku ou kole pē, Hou'eiki Minisitā, Minisitā, ke ke tuku mai e faingamālie kae 'oua ke u lea ki Ha'apai, ki he ngaahi fo'i kulupu aí, kapau kuo nau 'osi mateuteu nautolu ia. Sai, ko e ta'aki mai pē ia 'o tele. Kapau kuo nau mateuteu kinautolu, te u 'oatu pē 'e au ia e talí, he 'aho ni pē, houa efiáfí. Ko e 'uhingá kae tuku mai e me'a ia ko iá kae fai e ngāue. Mālō.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Ko ia, mālō. Ko fē e founa fakamanamana? Ko e tokoní e 'oku faí. Ko e kole mai, tokoni atu, 'io mai pea 'ai, 'ikai ko ha fakamanamana ia.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Minisitā, ko e fakamanamaná eni ho'o me'a ange ki ai na'a mo 'osi feme'a'aki pea 'e hā, te ke tā leva koe 'o ta'ofi e koniteina mokomokó, ko e fakamanamaná ia he'eku faka'uhinga 'a e motu'a ni.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, ko e 'uhinga 'eku kole atú, kapau 'oku mauu pea ha'u ai pē e koniteiná, pea kapau 'oku te'eki ai ke nau mauu, pea ne me'a mai ka u toe fetu'utaki ke ki'i toe tatalí. 'A eni 'oku ne me'a mai ki ai. 'Oku 'ikai ha fakamanamana ia, pē na'a ke ma'u, tonu ke ke lotu mo koe.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : 'Eiki Minisitā, 'ai ange ho'o tipeiti he Fale ni, he 'oku mea'i pē 'e he kakai 'o e Fale ni 'a e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai. He 'ikai ke u ngāue'aki e fo'i lea ko ia, ko e fakamanamaná, ka koe'uhí ko ho'o ngāue'aki ho'o hangatonu ki he Fakafofonga Fika 12. Kole atu ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei. Me'a hake pē 'o tali, 'io, koniteina mokomoko eni 'omai ke fakahoko'aki ho'omou ngāue...

<006>

**Taimi:** 1030-1035

**'Eiki Sea Le'ole'o**: ... ka leipa 'e toko.. kau leipa 'i Ha'apai, ko hai te ne lava tokoni mai, 'a e fakamā'opo'opo ka tau 'unu, si'i ngāue ta'evahe māhina 'e 3. Kau hiko vevé, hangē kiate au ko e kau hiko vevé eni hūfanga he fakatapu.

### **Tali mei he Pule'anga ki he ta'evahe kau ngāue hiko veve**

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'E 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Fale 'eiki ni. Ko 'eku ki'i kole fakamolemole pē, ko eni ko e 'osi pē ko eni 'a e lea mai 'a e Fakafofongá pea u *email* 'o 'eke 'o fehu'i ki ai ke 'ai mai ange ha talí, ka 'oku te'eki ke a'u mai ha tali. Fakamolemole atu 'ai 'e fai e feinga ki ai ke lava totongi 'a e me'a ko ia. Mālō Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Fakafeta'i! ko e me'a ia ke pehē. 'Io 'Eiki Palēmia me'a mai.

**'Eiki Palēmia** : Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki . 'Oku ou 'oatu 'a e kole fakamolemole ki he me'a ko eni. Māhina 'e 3, 'osi to atu 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke 'i ai ha Pule'anga pehē ke ta'evahe 'a e kau ngāue'aki ke fe'unga mo e māhina 'e 3. Mou kātaki fakamolemole Hou'eiki 'oku fai pē 'a e ngāue ki ai, ka 'oku ou tui ko e 'uhingá, 'oku mau feinga foki ke hiki hake 'a e vāhenga 'a e kau hiko veve. 'Oku fai 'a e fepaki ia ai mo Fale Pa'anga koe'uhi ko e *policy* 'a e Pule'anga . Kaikehe fakafoki mai pē mu'a 'a e me'á ki he motu'á ni ko e Kapineti. 'Oku 'i ai 'a e palopalema 'a e tafa'aki ko eni. Ko 'emau feingá foki mautolu ke 'ange 'enau ki'i vāhenga ke lahilahi, ka nau 'ā po'uli 'o a'u ki he pō Falaite mo e pō Tokonaki 'o nofo ai ki he 12:00 kae 'oleva ke tutuku 'a e ngaahi kalapú kae hiko. 'Oku 'i ai 'a e fepaki 'oku hoko 'i he' emau hū mai ko eni mo 'emau fokotu'utu'u mo e *policy* 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku faingatā'a'ia ai. Loto mautolu ke ki'i hiki hake, 'atu ia talamai 'e nautolu 'oku 'ikai ke pehē 'a e *policy* ia 'a e Pule'anga . Kaikehe, fakanounou, tuku mu'a ke mau feinga ki he me'a ko eni. Ka mou sio ki he me'a 'oku ma'a ai 'a e koló ni, ko e 'uhingá ko 'emau tokanga'i 'a e kau leipa. Pea 'oku'i ai 'a e ki'i fepaki ai ka 'oku ou kole fakamolemole atu tuku mu'a ke mau o 'o feinga ke fakalelei'i.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: 'Eiki Palēmia ko e me'a pē 'e tahá, na'a ku ki'i fakahoko atu 'aneafi, ko e kau ngāue ko ia Siteitisitiká. 'A ia na'a nau fai 'a e ki'i savea, lava ia he māhina 'e 6, ke fakatokanga'i ange pē mo ia ē ? Ko e 'uhingá ka tau hoko atu.

**Mō'ale Finau** : Sea fakamolemole, ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku ki he 'Eiki Palēmia. 'Oku 'ikai ke fepaki 'a e Pule'angá ia mo e Pule'angá, fepaki 'a e Pule'angá mo e *policy* motu'a..

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'E Fakafofonga, me'a hifo angé ki lalo.

**Mō'ale Fīnau:** 'Ikai ko 'eku ki'i fakatonutonu 'e au 'a e Palēmia.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Me'a hifo ki lalo. Me'a hifo ki lalo ka u, ka u tokoni atu ki he Feitu'u na.

**Mō'ale Fīnau:** Mālō.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Kapau leva 'oku 'i ai ha Pule'anga 'oku nau me'a mai 'o fepaki mo e *policy*, 'oku 'ikai ha'atau Tu'utu'uni 'a e Falé, ko e Pule'anga pē te nau liliu 'a e *policy* ko iá, pea te nau hoko atu 'enau ngāue.

**Mō'ale Fīnau:** Ko ia Sea ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'Oku ke toe fiepoto'i 'e he Feitu'u na ia 'a e ngāue 'a e Pule'angá ?

**Mō'ale Fīnau:** Fakamolemole Sea 'oku 'ikai ke u fiepoto'i.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'Osi ho'o kole, tokoni mai 'a e me'á, pea u kole ki he Minisitā ke tokoni, tokoni mai mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku ke to e me'a hake koe ke ke to e fiepoto'i 'a e 'Eiki Palēmiá 'oku me'a mai 'oku 'i ai 'a e *policy* 'oku fepaki.

**Mō'ale Fīnau:** Sea fakamolemole Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Kapau leva 'oku fepaki ha *policy* 'oku fepaki, tuku ki he Pule'angá ke nau hanga 'o liliu 'a e *policy* ko iá, ke hōhoa pea melie ki he 'enau ngāue.

**Mō'ale Fīnau:** Sea fakamolemole ha ki'i miniti 'e taha kau ki'i hanga mu'a 'o toe ki'i feinga'i 'eku sētesí, ko e 'uhingá, na'e 'ikai ke taumu'a pehē.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Pe'i feinga'i ho'o sētesí ke tonu ange.

### **Tokanga 'oku fepaki Pule'anga mo e ngaahi polisī ngaahi pule'anga motu'a**

**Mō'ale Fīnau:** Na'e 'ikai ke taumu'a pehē hangē ko ho'o fakaleá, ke fakafepaki ki he Palēmiá. Mole-ke-mama'o, telia 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonuá. Ko 'eku 'uhingá ke a'u 'ene fo'i pōpōakí 'oku pehé ni. Fepaki e Pule'anga ko ení mo e *policy* motu'a 'a e ngaahi Pule'anga kimu'a. Ko e 'uhinga ia 'oku tuai ai 'a e vahé. Ko 'eku sētesí ia 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u hanga 'o fakafepaki'i 'a e Palēmia. Ko ia pē Sea ko e 'uhingá ke fakatonutonu na'a pehē 'o taku kuo u fakafepaki'i 'a e Palēmia. Ko e *policy* motu'a hū atu 'a e Pule'anga ko ení 'o fihia ai. Mālō Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'E Hou'eiki 'oku mou mea'i, mou to e me'a 'o lau 'a e Folofola hē ? Na'e hā'ele mai 'a e 'Eiki ia 'o ne folofola mai, ko 'eku fakalelei'i pē 'a e fono 'a e Mosese. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia tuku ia, tuku ia, ka mou me'a ā kimu'a, mo u me'a ki he kolosí, ko ia ko hotau haofakí ia. 'E 'ikai ke tau to e 'omai 'a e Pule'anga motu'a. Tukuatu 'a e Pule'anga motu'a ia ki he Pule'anga motu'a. Pea ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku hala pē Pule'anga motu'a, ka 'oku mea'i 'ehe



Palēmia ‘o e ‘aho ní ‘oku totonu ke fakahoko ‘a eni ‘oku teuteu ke tau fakahoko ki aí, ‘a e 90 milioná, pea tau fai leva ‘a e me’a ko ia. Ko e me’a ia ‘oku ‘amanaki ke tau fakahoko, ka tau hoko atu mu’a Hou’eiki .

**Lord Nuku** : 'Eiki Sea Fakatonutonu atu pē Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: 'Eiki Nōpele te ne Fakatonutonu ‘a ..

Ta’efakafiemalie tali mei he Pule’anga ki he ‘ikai

**Lord Nuku** : Ko e Fakatonutonu atú 'Eiki Sea ‘a e me’a ko ena ‘oku fai ai ‘a e feme’a’akí. Ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga’ia ai ‘a e motu’á ‘i he mōmeniti ko ení, ko e ‘osi eni ‘a e māhina ‘e 3, ‘oku te’eki ai ke vahe. Ko e *issue* ia, ‘oku ‘ikai ko ha *policy* motu’a, ko e me’a eni ‘oku lolotonga hoko, māhina ‘e 3 te’eki ai ke vahe. Ko e tali ko ē ‘oku talamá ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai, ka ‘oku ‘osi eni ‘a e māhina ‘e 3 ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie ‘a e talí Sea, ko e ‘uhinga ia e fakatonutonu atú.

<008>

**Taimi**: 1035-1040

**Lord Nuku**: ... Ko e talamai ke fai e ngāue ki ai, ‘osi eni e māhina ‘e tolu, ola e ngāue faka’ofo’ofa. Faka’ofo’ofa e fonua ia ka ko e kakai ko ē ‘oku nau fai e ngāue ‘oku nau lāunga mai ko e ‘osi eni e māhina ‘e tolu ‘oku te’eki ‘oange ‘enau vahe.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Sea, ‘e to e ki’i lava pē mu’a ...

**Lord Nuku**: Pē ko e hā e founga?

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Ke ki’i fakangofua mai au ko u kole atu pē foki ‘oku fai ki ai e ngāue. Pau te u to e feinga ke fakamatala ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ai e me’a he ‘oku ai e, ka tali liliu ha ki’i kupu’i lao pē ko ha *regulation* ‘e fou mai ia ki heni. Te u ‘oatu ai pē ki’i fakamatala ko eni.

**Lord Nuku**: ‘Eiki Sea, ka u to e fakatonutonu atu pē mu’a, kapau na’e haea e kakai ko eni ‘i ha lao ‘oku ‘ikai ke tonu ke palopalema ‘enau vāhenga ‘a nautolu. Pea kapau na’e haea kae ‘uhī kae toki kumi ha pa’anga ‘oku palopalema Sea.

**Veivosa Taka**: Fakatonutonu atu Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: ‘A, ‘Eiki Nōpele, ‘io, me’a mai Ha’apai 13.

**Veivosa Taka**: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko u kole atu pē ke to e ki’i vakai’i pē he ko e tokotaha eni ia ‘oku fetu’utaki mai kuo nau ‘osi vahe eni ‘i he, kuo ‘osi ma’u e vahe. ‘Ikai ke u ma’u pē ko e uike eni ‘e taha ē ko e uike ‘e ua. Ka ko u tui ko e ...

**'Eiki Sea Le'ole'o**: ‘E Fakafofonga 12 ... ‘Oua te ke hanga ‘o fakafepaki’i ‘a e fokotu’u ‘oku ‘omai he Ha’apai 12. Kuo ne fokotu’u mai ‘oku ‘ikai ke vahe māhina tolu pea kole atu ki he kakai

ko ia mou ō ‘o feme’a’aki ‘i tu’a ‘o fakalelei’i pea mou toki me’a mai ki he Fale he ‘oku mole ...

**Veivosa Taka:** Mālō Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** He ‘oku mole hotau taimi ‘i he Fale ni ...

**'Eiki Palēmia:** Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ta ko ena ‘oku ...

**'Eiki Palēmia:** Kātaki Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** ‘Oleva pē ‘Eiki Palēmia ke ‘ai pē ke mahino ki he kakai ‘o e fonua ta ko ē ‘oku me’a mai ē ‘o ‘omai ‘ene līpooti, me’a mai ē ia ko ē ‘oku fetu’utaki mai e kakai ki ai ko ē ‘oku ‘i ai ‘enau vahe. Fepakipaki leva ia ki he fātongia e motu’a ni pea pehē kia moutolu. Pea Hou’eiki Nōpele kapau leva ko e tali ‘a e Pule’anga hā leva ha’aku me’a ‘e to e fai? Ko e tali ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘osi mahino mai mo ‘enau kole fakamolemole tuku ke nau ō ‘o fakalelei’i.

**'Eiki Palēmia:** Sea, ko ia ko u to e ‘oatu pē mo ‘eku kole fakamolemole.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Mālō.

**'Eiki Palēmia:** ‘Oku hala e me’a ko eni ‘oku fai he Pule’anga te u tala atu. Ka mou kātaki pea ko u kole fakamolemole atu Fakafofonga, fai e feinga ki ai. Pea ‘oku ou ongo’i lahi e me’a ko eni ‘oku hoko he pongipongi ni ‘enau lāunga mai kiate au. Ka ko u tui ‘o hangē ko e fakamatala ‘a e Minisitā, mou kātaki fakamolemole ‘oku fai pē ngāue ki ai. Pea nau ‘osi lea ki he tokotaha na’e ha’u kiate au pea u kole fakamolemole pea u ‘oange ‘ene sēniti, talaange ‘alu ko e ki’i sēniti ko ena ‘o ki’i pinepine ‘aki kae ‘oleva ke fai e vahe. Ko u to e kole fakamolemole atu Hou’eiki ‘i he mau fai angahala ki he langi kae tau tonu ki he kakai ‘o e fonua. Mālō.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Mālō, tau, mālō Hou’eiki, me’a mai e Fakafofonga Vava’u 16.

**'Akosita Lavulavu:** Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Fakatapu foki heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea, mālō mu’a ho laumālie lelei ki he pongipongi ni mālō mu’a e kātaki lahi. Ko u faka’amu pē Sea ke u tali ‘a e me’a ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga mei Ha’apai kae toki me’a mai e Minisitā Polisi ka ko e anga eni ia e ma’u e finemotu’a ni, mahino pē Sea ko e me’a ko eni na’e hoko ‘i he vāhenga e finemotu’a ni pea na’e fetu’utaki mai ‘a e ‘ofisakolo mo e si’i kāinga Sea ‘o fakahoko mai pē ki he finemotu’a ni ke u ‘ilo’i pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko he vāhenga.

### **Fakamālō’ia ngaahi tokoni kau ai polisi fakakolo ke malava puke ai faito’o konatapu**

Ka ko e kimu’a ai Sea ‘oku ou faka’amu pē ke to’o e faingamālie ko eni ke u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Polisi pea pehē ki he Fale ‘Eiki ni he’enau teke ‘a e polokalama ko eni ko ē ki he

kau polisi fakakolo. Ko e ola eni 'o e polisi fakakolo Sea. 'Oku lava ai 'o ma'u e ngaahi me'a ko eni. Pea 'i he taimi tatau Sea ko u faka'amu pē ke fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā *Infrastructure (MOI)*. Na'e hanga he 'Eiki Minisitā ko eni mo hono Potungāue 'o teke e ngaahi hala ko eni ko ē na'e ma'u ai 'a e maliuana ko eni Sea pea ko e fakamālō ka nautolu ka ko e ola eni e ngaahi ngāue lelei 'a e ongo Hou'eiki Minisitā ko eni. Pea ko u fakamālō loto hounga'ia mo'oni kia naua fakataha pea mo e kāinga.

Ka ko e me'a pē Sea 'oku ou tokanga ki ai ko e, na'a ku kole 'i he Fale ni ki he 'Eiki Minisitā Polisi 'i he ngaahi māhina kuo hili pehē pē ki he ta'u kuo 'osi ha me'alele polisi ke tokoni ki he kau polisi. Pea na'e 'io 'a e 'Eiki Minisitā 'o a'u eni ki he 'aho ni Sea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha me'alele 'e 'omai ki he 'Apitanga Polisi ko eni ko ē 'i Vava'u ke tokoni ki he fatongia.

### **Kole fakalahi ange mu'a patiseti ki he kau polisi fakakolo**

'I he taimi tatau Sea 'i he'eku 'A'ahi Faka Fale Alea na'a ku lele atu ki he 'Apitanga Polisi ko eni ko ē 'i Neiafu pea ko e kau ngāue pē ko e kau polisi ko ē 'oku fakahoko fatongia ai 'oku nau toko 17 pē nai Sea 'oku fakahoko fatongia. 'A ia Sea ko e kau polisi fakakolo ko e tokoni lahi 'aupito 'aupito eni ki he kau polisi pea pehē ki he kakai 'o e fonua mo e ngaahi kolo ...

<009>

**Taimi:** 1040 – 1045

**'Akosita Lavulavu:** ... takitaha. Ka ko u faka'amu pē Sea ke kole pē heni mo pou pou lahi 'aupito ki he Minisitā Polisi ke to e fakalahi ange pē mu'a 'a e ki'i patiseti ko eni ki he kau polisi fakakoló ke lava lelei honau ngaahi fatongiá. Ko e sēniti ko ē kuo 'osi vahe'i mai ko ē ki he kau polisi fakakoló 'oku vahevahe ia 'i he ngaahi kolo 'e 12 'i he vāhenga 'o e finemotu'a ni. Ko Holonga na'e ma'u ai e me'a ko eni Sea. Ko e kau polisi fakakoló nau toko 22. Ka ko e ki'i sēniti ko ē na'e ma'ú Sea 'oku te'eki ai ke lava 'o vahevahe lelei ma'a kinautolu kotoa pē. Ka ko e anga pē kole mo e faka'amu na'a lava ke tokoni mai 'a e Minisitā Polisi ki hono fakalahi e ki'i patiseti ko eni. He ko e ola eni ko ē 'a e polisi fakakoló, mo e teke ko eni ko ē ngaahi hala ko eni ko ē 'i Vava'u 16. Neongo 'oku te'eki ai ke tanu Sea ka kuo kamata ke 'i ai e ki'i ngāue ki ai. Pē 'e tanu he ta'u fo'ou pē ko ha, koloa pē kuo 'osi kamata e ngāue ki ai. Pea ko u fanongo pē Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo pē 'oku mo'oni e talanoa ko eni pē 'ikai. Ka ko e si'i kāinga ko eni ko ē mei Tokelau mama'ó na'a nau 'alu ange 'o tō e me'a ko eni 'i Vava'u Sea. He ko u tui pē mahalo na'e 'i ai e ki'i tō kehekehe he, mahalo na'a nau pehē 'enautolu ko ha malila pē ko e hā Sea. Ka ko e me'a ia na'e fakahoko mai ki he finemotu'a ni ka 'oku 'ikai ke u 'ilo pē 'oku mo'oni pē 'oku loi. Mālō Sea, fakamālō atu Sea e ma'u faingamālie.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Mālō. Me'a mai e Minisi Polisi. Mālō.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni. Pea 'oatu e faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga ko hono 'uhingá pē Sea 'oku 'o hake na'e 'ikai ke u 'ilo 'e fu'u oma pehē. Ne toki 'osi pē 'eku fakataha 'aneuhu mo e Komisiona Polisi pea u toki lele mai ko eni. Kae mahalo ko e ngaahi 'aho eni ko ē 'o e 'initaneti mo e feisipuká Sea kuo vave ia, kuo pau ke vave 'aupito e taliui ki he Fale 'o e Feitu'u na.

## Maliuana lahi na'e ma'u 'i Tongatapu ni mo Vava'u

Ka ko u fakahoko atu ai pē Sea ko e mo'oni na'e 'i ai 'a e ngāue lahi 'a e, ho'omou mātu'a polisi 'i Tongatapu ni pē ia mo Vava'u. Na'e puke fakataha pē me'a 'i heni makehe ia mei he me'a na'a ku hanga 'o lipooti atu 'aneafi Sea. Ka ko e kongā lahi taha na'e puké mei Vava'u, fu'u 'akau maliuana 'e 2665. Kau ai pea mo e me'atau mo e mahafu. Pea na'e 'osi puke ai e toko 6 Sea. Pea 'oku hoko atu e ngāue 'a e Potungāue Polisi ki ai. Mahalo ko e ngata'anga pē ia e fakamatala te u lava 'oatu ko hono 'uhingá ko hono fehu'i 'i he Fale ni. Pea ko hono 'uhingá 'oku hoko atu 'a e fakatotoló. 'Oku ou tukuange Sea ke fai ia 'e he mātu'á.

Ko e motu'a ni Sea, 'oku ou fokoutua atu au 'i Fale ni he Fale 'oku 'eakoni 'o fai atu e lipootí. Ko e mātu'a polisi ia 'oku nau ō fai ko ē 'a e fakatotoló, 'o fai ko ē hono 'uluaki *surveillance*, taimi lahi ia kimu'a pea toki fakahoko 'a e ngāue ko ení. Pea neongo pē vahe si'isi'i ho'omou mātu'a polisi mo e si'isi'i 'enau *detective allowance*, ko e ola eni 'enau ngāué. Pea na'e puke mo e to e me'a ia 'i Tongatapu ni, mou mea'i pē Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha vaotā lahi ia 'i Tongatapu ni. Na'e puke fu'u 'akau ia 'e 29, ko e me'a lahi ia Sea. Ko motu 'oku lahi ko ē vaotā, ko e fa'ahinga saisi pē ia 'o e tō 'e a'u ia ki ai.

'A ia ko e 'uhinga eni Sea 'oku fai ai 'a e kole 'a e potungāue ki he va'a kehekehe pē 'i Tonga ni mo muli ki ha vaka ke lava ai 'o *surveillance* 'a e ngaahi motú, 'o tatau pē mei Tokelau mama'o a'u mai ki Vava'u pea mo Ha'apai. Pea 'oku lolotonga fakahoko 'a e kole ko iá Sea ke fakakau ia 'i he *supplementary budget* ko ē 'oku 'amanaki ke fakahū maí. Ka 'oku 'ikai ko e ngāue pē eni, 'oku hokohoko atu Sea. 'Oku lahi e ngāue 'oku hoko atú. 'A ia ko e tukupā ia 'a e potungāue ke muimui'i 'a e folofola 'a 'Ene 'Afió mo e me'a 'oku tokanga ki ai e Fale Alea 'o Tonga mo e Pule'angá kae pehē ki he kakai fonuá. He ko e folofola ko ē 'a 'Ene 'Afió 'e Sea, ko e me'a ia 'oku ou ui 'e au ko e langi mama'ó. 'Osi 'afio'i ia 'e he Tama Tu'í. Ka 'ikai ke fakahoko ha ngāue ki heni, te ne maumau'i e langa faka'ekonōmiká, te ne maumau'i mo e melino 'a e sōsaietí. Pea 'oku fai e tūkingatá ho'omou mātu'a polisi ke muimui'i 'a e fekau ko ia Sea. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Mālō.

**Lord Tu'i'āfitu:** Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko u fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga. Hūfanga atu 'i he tala fakatapu mo e ngaahi fakatapu ho Fale ni. 'A e fokotu'u 'oku fai 'e he Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai. Mo'oni 'aupito pē ia Sea. Ko e ngāue ia ko ení mo e ngaahi 'ū me'a 'oku hoko 'i Vava'ú, si'isi'i ...

<001>

**Taimi:** 1045-1050

**Lord Tu'i'āfitu:** ... ia. 'Oku to e lahi e ngāue ia ke fai pea 'oku mea'i pē ia he Feitu'u na. 'Oku kehekehe pē fa'ahinga kakai 'oku 'i Vava'u. Kehe kakai ia mei muli 'oku 'i Tonga ni mo e kakai ko ē 'oku 'i Vava'u. Ko e fa'ahinga 'ātakai ko ē 'o e kakai 'oku nau 'i Vava'u ko e 'ilo ai e me'a ko eni 'e he Fakafofonga fika 13, ki ha kaha'u 'e to e mamafa ange pea 'e hoko 'a Vava'u ia ko e ngaahi matapā ia hangē ko Saute 'Amelika mo e nofo mo e, ko e Tokelau 'o 'Ameliká 'a e

fehū'aki ko e fu'u matapā ia. Mo'oni pē Sea 'a e kau Potukali ia *Portuguese* ko e matapā e 'o Palataisi ē. 'Ange'ange 'ene tu'u fakasiokālafi mo hono ngaahi 'ātakai pea fai hono tu'uaki to'utangata eni 'e fiha 'o e Fale ni. Ko e motu eni ke hanga taha ki ai 'a e me'a ko e takimamata. Ka 'oku fiema'u pa'anga 'a Tonga ni ko Vava'u ke teuteu'i he kapau 'e 'i ai ha kakai tu'umālie 'e lava pē ke nau mo'ui ai. Ki Tonga ni 'ikai ke 'i ai ha taha milionea ia 'e lava 'e ha'u, ha'u 'o fiemālie 'i Tonga ni he ko e motu pē ia pea 'oku fu'u vāofi 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku tau sio ko e *privacy*. Pea kapau 'oku tau talanoa fakamāmani lahi ko hai 'oku milioneá ha taha pē 'oku 'i ai hano motu. Ko e ngaahi feitu'u ia 'e tō ai 'a e sio fakamāmani lahi ia 'o e fētafe'aki 'o e ngaahi me'a ni.

Sea ko u pehē ko e fakame'apango'ia he tonu pē ke fakapapālangi, *what a pity*. Ko 'eku fakame'afakapango'ia pē. Ka 'oku hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ko u fakamālō ki he'ene ngāue pea 'oku kau ai e, kau e, 'a e faito'o konatapu he fu'u tālanga lahi pea 'oku vave ange 'a e 'asi 'a e 'ulungaanga mo e tō'onga 'o e ngaahi 'ulungaanga faka, 'o e ngāue 'a e faito'o konatapu 'i Tonga 'eiki. Tau toki sītu'a eni mei he ngaahi fu'u hia fakalilifu. Ka ko Vava'u 'oku hangē ia ko ē ko e ngaahi kalavana ko ē he talanoa 'i *South East Asia* me'a. Ko e feitu'u ia 'oku ha'u mei ai 'a e ngaahi *package* pē ko e ngaahi feitu'u ia ko ē 'oku fafanga mai ko ē 'a e vilo 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku fai hono tau'i. Ka kiate au Sea ko e ngaahi ngāue ko ē 'oku mea'i lelei pē ia he 'e Minisitā Polisi ko hono 'ātakai. Pea ko u fakalotolahi pē ki ai ko u tui pē ko homou ngāue mo e taimi mo e ngaahi ko ho'o me'a 'a e Tō Folofolo 'a e Tu'i ko e langi mama'o 'a e Tu'i kuo kamata pē ke te toka 'i he potungāue taukei lelei 'a e *context* 'a e Tonga 'ene fa'unga ko e hā 'a e ngāue ke fai pē ia ki he Tonga he 'e solova pē ia. Hangē ko e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga tu'u 'a e Komisiona ko e, na'e pehē pē 'ū ta'au e hisitōlia. Hake pē lotu 'i Tonga ni langi mama'o pē 'uluaki fā kuo 'ilo he 'e Tonga 'oku tofi'a ki he 'Otua. Fai pē he Tonga e lotu.

Pea hangē ko e fa'unga ko eni e Pule'anga 'e 'alu'alu māmālie ko eni 'oku 'i ai 'etau Fakamaau Lahi kuo mea'i he Fakamaau'anga kuo kamata ke kakato 'ene teu tangata. Kae kehe ka 'e a'u pē ki ha taimi pehē Minisitā mou ngāngāue māmālie pē. Fai pē e fatongia. Ka ko 'eku kole Sea ke to e fakatokanga'i ange 'a e me'a na'a ke fa'a me'a ai e Fale ni fakataha mo e Fakafofonga 'o Tongatapu fika tolu na'e fai pē tālanga'i e Patiseti ke 'i ai ha tokoni ki he 'Eiki Minisitā he me'a ko eni. Pea ko u tui Sea ke fai hano fakatokanga'i ko e 'auhia'anga mo e lavaki'i'anga hotau ngaahi loto fale ko e ngāue 'a e faito'o konatapu 'Eiki Sea. 'ikai ko ha me'a si'isi'i ia. Ko e mahu'inga 'o e ako mo e mo'ui ka 'ikai ke tau fakatokanga'i e faito'o konatapu 'e 'auhia pea 'e fulutāmakia he ko e ki'i fonua si'isi'i eni ia. Fo'i māhina pē 'e taha kapau 'e 'i heni ha kilo 'aisi 'e 400 ko 'etau mate kotoa ia. 'Ange'ange ai 'etau māsiva pea mo'oni 'a e tohi Palōveepi 'oatu e kava mālohi ki he māsiva pea te ne inu pea he 'ikai te ne 'ilo ai 'ene māsiva.

Ko e mo'ui sōsiale 'a e māmani ko 'ene māsiva ko ē 'a e tangata ko e lelei'anga ia ha pule'anga ke fakatonutonu. Ko e mo'ui sōsiale fakafō'ituitui 'a e tangata ka faifaiange 'oku māsiva tōtua pea taufā 'ene mo'ui 'o fulutāmakia ko e faito'o konatapu pē ko e hēvani pē ia 'e fakatonuhia ai 'a 'ene mo'ui. Sea fai ha ngāue ho Fale ni ko e 'ū ngāue ko eni fekau'aki mo e vahe mo e hā 'a e Pule'anga fakamolemole 'e fai pē ngāue 'a e Minisitā Pa'anga. Ka 'oku mo'oni pē 'emau fakataha 'aneefiāfi pea me'a 'a e Tokoni Palēmia tau ngāue lelei pē. 'Ange'ange 'enau faka'ofa, faka'ofa au faka'ofa ē 'oku tau faka'ofa kotoa. Sio ange pea kapau kuo hake e fo'i lea ko e faka'ofa 'iate kitautolu ...

**Taimi** 1050-1055

**Lord Tu’i’āfitu**: ...tautolu ‘oku tau ‘i he Fale Alea ‘o fatu ‘a e lao, pea to e masivesiva ange ‘a e kakai taimi pōpō’uli ia ‘a e fonua Sea, taimi ia ‘a e Feitu’u na ke tataki ‘a e Fale ni ke fakahoa ‘a e fatongia ‘o e Fale ni ko e ngāue ‘a e kakai, Palēmia, pea ‘oku ‘i ai ha kakai ‘a e koloa pē ia ‘a e ...kā ‘oku tau ‘alu ‘o ngāue, mālō.

**‘Eiki Minisitā Polisi**: Sea fakamolemole pē ‘i he ‘eku tu’u tu’o ua hake, ko hono ‘uhinga pē na’ a ngalo ‘a e kole ko ē na’e fakahoko mai mei Vava’u 16. Ke fiemālie pē mu’a ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ko e *Supplementary Budget* ko ē ‘oku fakahū mai ‘e he Potungāue Polisi ‘oku kau ai mo e fokotu’u ke fakalahi ‘a e pa’anga ko ē ki he Polisi Fakakolo. Ko e ki’i tokoni pē ia ko e ‘uhinga ko e fehui’ na’e ‘omai Sea. Mālō ‘aupito Sea.

**‘Eiki Sea Le’ole’o**: ‘E Hou’eiki ko e Fakafofonga fika 17 ‘o Niua ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke to e ...

**Vātau Hui**: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ‘oku ou ongo’i lahi ‘a e ngāue ‘oku tofanga ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi, pea ko e ‘ilo pē ko e mafatukituki ‘o e fatongia pea mo e ngāue lahi pea ‘oku ou mālie’ia ‘i he fakamalanga na’e fai ‘e he Fakafofonga Nōplele ko ia ‘o Vava’u, pea tuha pē ia he ko e kau māteaki ia ‘o e Folofola.

Sea ko e me’a pē ‘oku tokanga ki ai ‘a e ki’i motu’a ni ia hangē ‘oku ngali fakaloloma, ko e tala ko e ki’i tu’unga mātu’a mei tokelau mama’o na’a nau fai ‘a e tō ‘o e faito’o kona tapu, kā ‘oku ou ‘ilo foki Sea, ko e ‘ātungá ia ko hotau angá ia. Ko e ō pē ‘o nofo fonua ‘i ha feitu’u pea tala ‘a e lelei, totongi vai ai pea fua fatongia ai, pea ko e taimi pē koē hoko ha kovi, teke’i leva ki ha feitu’u ke ‘ave nautolu ki ai.

Sea, ko e me’a ‘a e kāinga Niua ‘oku fai ko e lotu pē, ko e me’a ia ‘a e ki’i tu’unga mātu’a ‘i Niua ko e lotu pē, pea ‘oku ‘i ai ‘enau ngoue ko e tō ‘ufi lei pea hoko atu mo ‘enau tō ‘ufi lei. Ko ia Sea ‘oku ou fakame’apango’ia kapau ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ne hoko, mahalo pē ne pehē ‘e he tu’unga mātu’a ia ko e malila tonga foki, pea ō ai pē foki mātou ia ‘o tō.

Ko ia Sea ‘oku ou fakame’apango’ia ‘i he tu’unga ko eni, ko Niua ‘oku te’eki ke mau mātā’ia ‘a e tu’unga ko ia pea mo e ‘akau ko eni, ‘oku kei hanga noa ‘a e kāinga ia, femo’uekina mautolu ‘i he lotu, pea mo e tō kava mo e ngoue. Ko ia pē Sea ‘oku ou kole fakamolemole pē heni ‘uhi na’a ‘oku si’i tapaekina ko e pehē ko e ki’i kāinga mei motu. Ko ia pē Sea mālō.

**Tu’utu’uni ke ‘ave ‘isiu ki he *Tongasat* ki ha Kōmiti Faka-Fale Alea**

**‘Eiki Sea Le’ole’o**: Mālō. Hou’eiki, ta u hoko atu ‘a e me’a, ko e faka’osi Minisitā Pa’anga mou tokoni mai angé ko au ‘oku ou tui ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘aneafi hoha’a ki ai mo e Minisitā Leipa fekau’aki mo e me’a ko ē ki he *Tongasat*. ‘Oku ou fokotu’u atu kia moutolu Hou’eiki ke ‘ai mu’a hā kōmiti ke ‘ave ki ai. Koe’uhi ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ou

ma'u 'a e tu'utu'uni Kāpineti *confidential*, na'e totonu ke liliu fakatonga, 'oku kei fakapālangi pē 'i ai mo e tohi na'a ku kole 'e au ki he 'Atita Seniale fakamolemole, ki he 'Ateni Seniale fakamolemole, pea 'oku 'i ai mo 'ene fale'i kā 'oku liliu fakapālangi ia, 'a ia 'e fakatonga, ka mou 'ave 'a e me'a ko eni ki he kōmiti 'Eiki Minisitā 'Eiki Palēmia fakafoki mai 'a e 'atita ko eni 'i he 2013, ko hai na'a ne 'ave kau ngāue, ko moutolu ko ē na'a mou 'ave me'a ko eni ki he 'Ofisi 'o e Palēmia kuo mole 'emau lēkooti 'amautolu 'a ē 'oku peesi 'uli'uli ko ē, ko hono fakamo'oní pē 'Eiki Palēmia 'oku mau 'osi kumi 'o ma'u ko e ki'i tohitohi ko ē 'i 'olunga ko ē ko e ki'i tohitohi ia 'a e mātu'a ko ē 'i Fale Alea ni. Ko e lipooti 'atita ko ē 2013/14 ko eni na'a ke 'omai 'oku 'i he Feitu'u na ke fakafoki mai 'emau lipooti ko ia ki he Fale ni ke fai 'etau ngāue ki he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai.

Kā 'oku ou tui ko ene maau 'a e kōmiti ko ia foki mai leva ki heni pea te tau ma'u leva 'a e aofangatuku mei ai te tau mā'opo'opo ai. 'Oku ou ma'u kātoa eni pea u kumi 'o a'u ki he miniti, ma'u pē miniti ia mo e me'a 'a e Minisitā 'a ia ko e 2015 na'e 'omai ai 'a e lipooti 'atita ki heni, 'a ia ko e lipooti 'atita ia 'oku mau ma'u, pea tu'utu'uni 'e he Fale ke fakafoki ki he lipooti 'atita ke fai hano fakalelei'i, pea ko e fo'i foki ko ia 'oku te'eki ai ke fai ha foki mai ki Fale Alea ni. Kā ko e lipooti ko ia 2013/14 'Eiki Palēmia fakamolemole 'oku 'i he nima ia 'o e Feitu'u na ke fakafoki mai ki he Fale ni ke fai 'aki 'etau ngāue. Ko 'etau lēkooti 'oku maau pē ia ...

<005>

**Taimi:** 1055–1100

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ka ko u 'ohovale he'ene puli 'a e Lipooti 'Atita ko ení 2013/14. Ka ko u sio hifo ki ho'o fotokopi ko ē na'a ke 'omai 'Eiki Palēmia, ko e Lipooti ia 'a e 'Atita. Ka ko u kole pē ke fakafoki mai kapau 'oku 'i ai ha taha 'e, manatu'i 'etau tu'utu'uní, 'oua te ke tukuange ha'atau lēkooti na'a 'alu 'o a'u mo ia ki he Fakamaau'anga 'e to e kovi ange. Tokoni mai.

**'Eiki Palēmia:** Fakamālō atu Sea ho'o me'a ko ená, mei Fale Alea, mei heni. Nau 'alu pē au 'o kole hangatonu fotokopi'i mai pē fo'i peesi ko ena 'oku ou fiema'ú.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Sai, mālō.

**'Eiki Palēmia:** Kaekehe, ka te u kumi'i ke ma'u pē ko fē feitu'u, ka 'e ma'u pē.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Tuku ke mau kumi. Ko e kau ngāue kotoa eni 'oku nau 'osi fakataha 'o vakai'i 'oku nau 'ohovale kotoa nautolu ia pē ko e fou mei fē 'a e Lipooti ko ení, 'Atita Seniale 2013/14. Ka mou fokotu'u mai angé. Fē ha kōmiti 'oku mou pehē, ki ai ka mou, pē ni'ihī Mēmipa 'iate au ke tau, fēfē *Privilege Committee*. 'Io.

### **Fokotu'u ke 'ave 'isiu ki he Tongasat ki he Kōmiti Pa'anga**

**Siaosi Sovaleni:** Sea fokotu'u atu e Kōmiti Pa'anga, kau ai mo e kau Fakafofonga kehe. Ko e 'uhinga ko e me'a fekau'aki mo e pa'anga 'a e Pule'angá. Mālō.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'I ai ha poupou. Poupou, sai. 'Ave kotoa 'a e 'ū pepa ko eni 'i hoku nimá, fakafoki mai pea mo e 'ū me'a ko eni 'oku ou lave ki aí ki he *Public Account*, 'a ia ko e leipá pea mou fai ha ngāue pea mou foki mai mo ia 'o lipooti mai ki he Falé. Fakamanatu pē ki he Sea 'o e Kōmiti Fefononga'akí, 'oku mau talitali ho'omou lipooti ke fakafoki mai. Mahalo ko ia pē Hou'eiki. Tau liliu 'o **Kōmiti Kakato** ka tau hoko atu.

## Me'a 'a e Sea

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Hau e Fonuá, Ta'ahine Kuiní, Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Fakatapu atu ki he kau 'Eiki Nōpele pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, mālō mu'a e kei fakalaumālie lelei, mou kei ma'u ha loto hangamālie fakahoko hotau fatongiá. Ko e ki'i me'atokoni faka'aho 'oku teuteu 'e he motu'a ni ke vahevahe atu ma'a e Hou'eiki na'a 'aonga. He neongo pē 'a e hou' kae lī pē ha maea, pili e tauhalá. Ko e ngaahi me'a foki 'oku ou fakahoko atu mei mu'a ní 'oku ou *quote* ia mei ha ngaahi kau tangata 'iloa mo mahu'inga, kau ai mo e folofolá pea ko 'eku fakakaukaú 'oku 'aonga mo tokoni ki he ngaahi taumu'a ngāue 'oku tau fakahokó. Ka kimu'a aí 'oku ou 'oatu e ki'i lea 'a e tokotaha 'apositolo. “**'Oku 'ikai ke u kei Saula ka kuo Kalaisi 'atā. Pea 'oku poupou ki ai mo tokoni 'a e lea 'a e tangata 'iloa 'oku ne pehē, 'oku mau lea 'ia Kalaisi, 'oku mau akonaki 'ia Kalaisi, 'oku mau kikite 'ia Kalaisi, pea 'oku mau fai e ngaahi me'a 'oku finangalo ki ai 'a Kalaisi.**”

**'Oku tokoni ki ai pea mo e Konisitūtone 'i hono vahe, konga Kupu 5. 'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau lotú. Konga 'uluakí 'oku pehē, 'oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau lotú mo tauhi 'a e 'Otuá.**

'A ia ko e konga ia 'oku fiema'u pē ke 'oatu ko e Fale ni ko e Fale 'o e lao, ko e Fale 'o e Konisitūtone. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tau fakahoko he Fale ni, 'oku fakatatau ki he Lao. Hou'eiki kuo mou me'a mai ki he 'etau 'asenitá.

Pea tau hoko atu ki he 'asenita ko e Fakamatala Fakata'u Potungāue Pa'anga, Palani Fakafonua 13, 2014, 2015, 2016. Hou'eiki mou, ui mai 'etau taimí. Tau mālōlō ai ka mou toki me'a mai.

<001>

**Taimi:** 1120-1125

**Sātini Le'o:** Me'a mai e Sea 'o e Kōmiti Kakato.

*(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)*

<009>

**Taimi:** 1125 – 1130



## Fakamatala Fakata'u Potungāue Pa'anga, Palani Fakafonua 2013-2016

**Sea Kōmiti Kakato:** Kole ke u fakamalumu he ngaahi tala faka'apa'apa kuo aofaki he Fale 'eiki ni kae 'atā ke hoko atu ho'omou feme'a'akí 'i he'etau laó. Pea mou me'a mai. 'E Ha'apai 12, me'a mai.

**Mo'ale Finau:** Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eikí. Sea ko e kongā fē ne 'asi, 'a eni ko eni he lipooti 13/14, 15/16.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

## Fokotu'u ke fakapaasi fakamatala fakata'u Potungāue Pa'anga & Palani

**Mo'ale Finau:** Sea ko u fokotu'u atu au 'Eiki Sea ke paasi mu'a e me'a ko ení. Ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea, fu'u fuoloa e lipooti ia ko ení. Lipooti ia ko ení ko e 16 ia 'oku 'ikai ke tau to e manatu'i 'etautolu ia Sea e me'a ko ení pea 'oku 'osi maau pē ia. Tukukehe kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e fehu'i 'e he Hou'eikí. Ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e ngaahi lipooti ia 'i mu'a, 'oku 'i ai e fo'i 'asenita ia 'i mu'a atu hē 'oku ou tui au ia na'a mahu'inga ange ke tau 'unu ki ai. Ka ko u fokotu'u atu au 'Eiki Sea ke tau fakapaasi tautolu 'a e me'a ko iá Sea, mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Ko e fokotu'u ē kuo fakahoko mai pea kuo poupu ki ai ē, laumālie ki ai e Hou'eikí.

## Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Pa'anga/Palani 2013-2016

Kalake, kātaki ko kimoutolu 'oku loto ke tau tali e Fakamatala Fakata'u 4.1.1, Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 2013-2016, kātaki hiki hake homou nima ki 'olunga.

**Kalake Tēpile:** Sea loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Ko ia 'oku 'ikai ke ne tali ení, kātaki 'o fakahā mai ia.

**Kalake Tēpile:** 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Hou'eiki. 'Oku faka'ofa'ofa e loto tatau 'a e Fale 'eiki ni. Tau hoko mai ki he 1.2, Potungāue Mo'ui 2016. 'I ai ha fakama'ala'ala, me'a mai.

## Fakamatala Fakata'u Potungāue Mo'ui 2016

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ko u, tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'a e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Ki'i, hangē ko e 'oku mea'i he Seá 'oku poaki folau mai 'a e Minisitā Mo'ui ka 'oku fai,

‘oku kaunga mālie pē ngāue pea ‘oku fakahoko lelei pē ‘e he potungāue ko ení e ngāue. Ko e lipooti ko ení ko e lipooti ia ‘a e Potungāue Mo’uí ki he 2016/17 pea ko u fokotu’u atu Sea ke fakapaasi mu’a ‘e he Kōmiti ni. Mālō ‘aupito.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fokotu’u ē kuo fai mai ‘e he Minisitā *MEIDECC*. Laumālie lelei ki ai e Hou’eikí. Me’a mai e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u.

### **Tokanga ki he tu’unga ‘i ai falemahaki ‘o Vava’u**

**Lord Tu’ilakepa:** Mālō ‘Eiki Sea e ma’u e faingamālie. Fakamolemole pē ‘Eiki Sea, kole ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he Feitu’u na. Fakamolemole pē, ko aú ‘oku ou muimui’i ‘a e me’a ko ení ‘oku ‘alu ke ta’u e, ta’u eni ‘e 4 pē ta’u ‘e 5 mahalo pē si’i pē ofi ai, ‘a e, ‘ikai ke ‘i heni e Minisitā Mo’uí ka ko u tui pē ‘oku tokolahi e ni’ihi ‘ia moutolu Hou’eiki ‘oku me’a ko ení ‘oku mou mea’i e me’a ko ení tautautefito ki he Pule’angá. Koe’uhí ko e, ko u loto pē au ke tali ‘a e Lipooti Fakata’u ko ení ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ou ki’i tokanga ki aí, ko u ki’i tokanga ki he Falemahaki ko ē ‘o Vava’ú, hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Falemahaki ‘o Vava’ú. ‘E Hou’eiki Minisitā, na’e ‘osi ‘omai ‘emau lipooti pea ko u kei ma’u e tā ko iá. Ko e fo’i kongalahi e falé, ‘a lalo fale kapau ‘oku, ko ‘olunga ia ‘oku sai pē ia Sea. Ko lalo ‘oku ‘osi holo ‘a lalo ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Lord Tu’ilakepa:** Pea ‘oku fu’u fuoloa na’e me’a mai e Minisitā ‘e fai e ngāue ki he Falemahakí. Ko u fakamālō atu au hono liliu ‘a e ‘ató, ‘o to’o e ‘ato ko eni ko ē ‘a ia ‘oku uesia, palopalema. Ko e falemahakí ‘oku tu’u he tu’unga ‘oku fu’u fiema’u ke fai hano fakalelei. Ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘Eiki Minisitā *Public*, fakamolemole, ‘a e Minisitā ko eni ...

<001>

**Taimi:** 1130-1135

**Lord Tu’ilakepa:** ... ‘oku ne tokanga’i e tafa’aki ‘o e mo’ui. ‘Ai mai angé ha’amou me’a ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e falemahaki ‘o Vava’u. ‘E fakalelei’i fakakū na’a ‘ohovale pē kuo ‘alu pē ‘o hoko ha palopalema ha fu’u mamafa e ni’ihi ‘i ‘olunga he falé pea holo pea tau toki vakai ki ai ‘amui kuo hoko ha pekia he falé.

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea lava pē ke u ki’i tokoni atu ‘Eiki Nōpele. ‘Ikai ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘a’aku ia ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali eni Nōpele tokoni ‘Eua.

**Lord Tu’ilakepa:** Ko ‘eku kole ‘a’aku ki he Pule’anga. ‘O pe’i me’a mai angé tokoni mai angé Feitu’u na.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Nōpele ‘Eua.

**Lord Nuku:** Ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ia mei hangē pē eni ia ko ‘etau līpooti ko eni ko ē kuo’osi 2015 mo e 16 tonu ke tau hanga ‘etautolu ‘o tuku atu ia. ‘Uluaki ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ne tali mai e me’a ka ke, ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ia kapau ‘oku me’a pea tau tukuange ā ia pē ‘e tōloi atu kae ‘oleva kuo me’a mai. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Sea. Tokoni atu eni ...

### **Teu tokoni’i Pangike Māmani ngaahi poloseki kau ai falemahaki Vava’u**

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ka u ki’i tokoni atu pē Sea. ‘Oku ‘osi kau e *project* ia ko iá hono fakahokohoko ko ē tokoni ‘a e *World Bank*. Pea ‘oku ‘ikai ko e falemahaki pē ka ‘oku kau ai pea mo e kongā ‘o e ngaahi ‘apiako ‘i Vava’u ko e ngaahi faleako ‘i Vava’u na’e fiema’u pē ia ke fai ha ngāue ki ai hangē ko e faleako ‘a Taoa mo e faleako ‘a Tofoa. Ka na’e fētongi foki ‘a e *asbestos* ko ē he ‘ato ko e kongā ‘uluaki ia pea ko e kongā uá eni ‘oku hanga atu ki ai. Mālō ‘aupito.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Tu’ilakepa:** Mālō Sea. Faka’amu pē Minisitā ke ‘oua ‘ai mu’a e ‘apiako ia ke toki ‘ai he ‘oku faingamālie pē. ‘Ai atu angé fakamolemole e falemahaki. Kapau te u ‘oatu e ū tā ko iá ke ke me’a ki ai Sea masi’i faka’ofa ‘aupito ‘aupito e falemahaki ia he ‘oku ‘ikai ke mea’i he ‘e ni’ihi tokolahi ia e kakai ‘o e fonua ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u fāliki ko ē fale. Koe’uhí he kuo holo e fu’u, ‘a e kongā lahi ia he fāliki ‘Eiki Sea. Ka ‘oku fakamālō atu pē Minisitā he tali ka ‘oku ‘i ai leva ha me’a fakavavevave pea mou kole atu leva ki he va’a tokoni ke nau, he ko e va’a tokoni ia ko hono fakahoko atu pē ‘oku nau mea’i tokoni nautolu he vave taha ko e me’a ki he, tautautēfito ki he me’a ‘a e kakai kae tautautēfito ki he me’a mo’ui lelei ‘a e kakai ‘Eiki Sea. Ka e mālō ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

### **Fakamatala Fakata’u e Potungāue Mo’ui 16/17**

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fokotu’u eni ke tau tali. Kalake. Ko kimoutolu ‘oku loto ke tau tali e Fakamatala Fakata’u e Potungāue Mo’ui 16/17 fakahā ‘aki ia homou loto ki ai hiki hake homou nima.

**Kalake Tēpile:** Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 16.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei ki ai fakahā mai ia.

**Kalake Tēpile:** ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

### **Fakamatala ‘a e Potungāue Toutai 16/17**

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Hou’eiki. Mou me’a ki he Fakamatala ‘a e Potungāue Toutai 16/17 1.3 Potungāue Mokohunu.

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea kole pē mu’a ‘Eiki Sea ke ki’i tōloi atu mu’a e Fakamatala Fakata’u ko eni kae ‘oua leva ke me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e kole eni kuo fai he Nōpele ‘o ‘Eua Hou’eiki ke tōloi eni kae tali ke me’a mai ‘a e Minisitā e, me’a mai Minisitā Fakalotofonua.

**‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o:** Kole fakamolemole pē ‘e Sea hūfanga pē he fakatapu kuo aofaki kae kole pē mu’a ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato ke fakahoko atu e finemotu’a ni e, ‘a e ki’i fakamatala nounou pē fekau’aki pea mo e *annual report* ko eni pē ko e fakamatala fakata’u ko eni 16/17. Ne tuku mai pē he ‘Eiki Minisitā Ngōué koe’uhí ke fakakakato atu. Ko e fakamatala eni 2016/17 ‘i Siulai ko ia te u to’oto’o me’a lalahi atu pē.

Siulai 2016 na’e tali ai ‘e he Kapineta ke fakahoko ko ia e palani fakafonua ko ia e sekitoa ko ia ki he Toutai pea na’e ‘i ai ‘a e konga ai ‘e ua. ‘Uluaki ke vakai’i ‘a e vā fēngāue’aki mo e ngaahi hoa ngāue. Pea ko hono uá ke fakalalakala e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue Fakafonua ki he Toutai pea mo fakama’ala’ala ai e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ko ia pē ko e ngaahi *policies* na’e fehu’ia ‘i he Palani Fakafonua ko ia ki he sekitoa ko ia e Toutai. Pea fakamālō foki koe’uhí ko e Pule’anga Nu’usila na’a na fai ‘a e tokoni ko eni kae ‘uma’ā foki e kautaha fakafeitu’u ko ia e *FFA (Forum Fisheries Agencies)* ‘a ia na’a nau fakapa’anga e ngāue ko eni. Pea ...

<002>

**Taimi** 1135-1140

**‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o:** ...na’e kamata ai pē foki ‘i he ta’u ko eni ‘a hono ngāue’aki ‘a e palani fakafonua ko eni, tautautefito eni ki he ngaahi ngāue ko ia ko ē ki he *SMA*, ‘oku ‘iloa ko ia ko e feitu’u pule’i makehe, pea ne ‘ave ai ‘a e tokoni ko eni pea tokoni ai ‘a e kole ko eni ki he *ADB*, ke to e fai hano *review* ‘o e polokalama ko eni kuo kamata ko ia hono fakahoko pea manakoa ko ia ‘i Tonga ni ‘i he *SMA*, pea na’e fai ai ‘e he *FAO* ‘a hono vakai’i mo *review* ko ia ‘a e polokalama ko ia ‘a e *SMA*.

Māa’imoa Faka’ali’ali Ngoue ne lava ‘o fakahoko ia ‘i he 16/17, pea mo e taumu’a ngāue ko ia ko e Tonga Mo’ui Lelei mo Fiefia. Pea ne kakato kātoa mei he Vahefonua Niuatoputapu ‘o a’u mai ki Tongatapu ni, fakaafe fakalāngilangi ai pē ‘a ‘Ena ‘Afifio, Tō ‘a e Koloa ki he ngaahi Vahefonua ko eni pea foaki ai ‘a e ngaahi pale kiate kinautolu na’e mateaki’i ‘a e ngāue ko eni. Pea ‘oku hounga ‘aupito ki he Potungāue Toutai, kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi kupu fēngāue’aki kotoa pē ki he tokoni ‘a e ngaahi Potungāue ‘a Pule’anga, kae ‘uma’ā ‘a e kau pule fakavahe kau ‘ofisakolo, Kau ngoue, Kau Toutai, Fefine ‘o Falehanga ‘uma’ā foki’ a e ngāue ‘a e tukui kolo pea mo e pou pou ki he māa’imoa fakafonua ko eni.

Ko e Patiseti ko ia ‘a e Potungāue na’e hiki hake mei he 2.1 miliona ‘o 2.8 miliona ‘i he 2016/17, ko e Pa’anga Hū Mai ne lava ‘o tānaki na’e hiki hake mei he pa’anga ‘e 1 miliona ‘o 1.7, 76 miliona. Ko e fuofua ta’u foki eni Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ne mavahe ai ‘a e Potungāue Toutai pea mei he Potungāue Ngoue, pea mahino ‘aupito ‘a e fakalalakala ko ia ‘a e mo e ‘aonga ko ia ‘a hono fakamavahe’i ‘o e Potungāue Toutai pea mei he Potungāue Ngoue. Na’e kamata ‘aki ‘a e kau ngāue ‘e toko 50, neongo na’e ‘i ai ‘a e ngaahi lakanga ‘e onongofulu

mā fā, kā ko e toko 50 pē na'e lava 'o ngāue'i.

Ko e koloa uta ko ia mei 'oseni ki tu'apule'anga na'e ma'u ai ha toni uaafē onongeau tupu ko e hiki hake ia 'aki 'a e pēseti 'e nimangofulu, meimei ko e tuna ko e palu kae 'uma'ā 'a e ika mo'ui.

Ko e ngaahi polokalama tokoni ko ia 'a e toutai ki he kakai ko ia koē 'o e fonua tautefito kia nautolu ko ē 'oku ma'u mo'ui ko ia mei he toutai, na'e 'i ai 'a e pa'anga 'e 4.2 miliona ne fakamoleki ko ia 'e he Pule'anga 'a ia ko e *revenue* ia na'e totonu ke tānaki, kā koe'uhí ko e tokoni ko ia ki he kau toutai 'i he lolo kae 'uma'ā 'a e mounu koe'uhí ke ngāue'aki 'e he kau toutai, pea ko e founa ia na'e fai 'a e tokoni 'aki, koe'uhí ke to'o 'a e *tax* mo e ngaahi *fee* ko ia ke lava 'o fai'aki 'a e ngāue.

Ko e ngaahi vaka muli 'e 7 na'e lava 'o laiseni 'i Tonga ni 'o fai 'a e toutai ai, pea na'e hoko atu mo e ngaahi savea pē kae 'uma'ā 'a e ngaahi ngāue pē 'a e Potungāue Toutai ke to e fakalahi 'a e ngaahi me'a mo'ui ko ia 'o tahi hangē ko e faama'i 'o e tofe, ko e vāsuva, kukukuku ko e limu, kā na'e uesia eni 'e he matangi ko ia na'e toki 'osi pea pehē foki ki he tukumisi pea mo e nga'ito, 'a ia ko e ngaahi ngāue ia na'e fakahoko 'e he Potungāue Toutai.

Ko e talanoa ko ia ki he *SMA* pē ko e feitu'u pule makehe, na'e mahino 'aupito 'a e fiema'ua ko ia 'o e polokalama ko eni, pea na'e hiki hake 'i he ta'u fakapa'anga ko ia 16/17 ki he feitu'u eni 'e 28 kuo 'osi lava 'o fakalele 'enau polokalama ko ia ki he feitu'u pule'i makehe. Pea 'oku fakafiefia 'aupito 'a e ngāue ko eni. Ko e savea 'o e mokohunu na'e fakahoko ia 'i 'Okatopa ki Nōvema 'i Vava'u, Ha'apai, Tongatapu pea na'e mahino 'oku kei tō lalo pē 'a e mokohunu pea ko e me'a ko ē 'oku mahino mai ko e ngaahi kalasi ia 'oku 'ikai ke fu'u pa'anga lahi, ko ia ia 'oku lahi 'i he taimi ni 'a ia 'oku kei fie ma'u pē koe'uhi ke ta'ofi 'a hono uta atu ko ia koē 'o e mokohunu.

Pea ko e ngāue na'e hoko atu ki ai 'a hono savea'i 'o Fanga'uta, pea 'oku mahino pē 'a e si'isi'i 'aupito 'a e me'a mo'ui ai, koe'uhí ke lava 'o fai ha ngāue ki ai. Ko hono fakakātoa Sea, 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he ngaahi va'a ngāue kehekehe kae 'uma'ā 'a e ngaahi tokoni kotoa pē ...

<005>

**Taimi:** 1140-1145

**'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o:** .. mei he ngaahi Pule'anga Mulí, kau ai e ngaahi kautaha ko eni, ko e *Asia*, 'a 'Asitelelia, pea pehē foki ki he kautaha fakafeitu'u ko ia, 'a e *FFA*, tatau pē mo e *SPC*, pea mo Siapani, he *JICA*, mo e *FAO*, pea mo e *World Bank*, mo e *ADB*, 'i he ngaahi tokoni ko ia ke lava 'o fakahoko ai 'a e ngāue pea mo e polokalama ko ia ne fakahoko 'e he Potungāue Toutai, 'i he ta'u fakapa'anga ko ia 2016/17, 'a e fakamatala fakata'u, fekau'aki pea mo e Potungāue.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, me'a mai e 'Eiki Minisitā Akó.

**'Eiki Minisitā Ako** : Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakató. Tapu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele e fonuá Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'I ai e fakamālō mo e fiefia lahi, koe'uhí ko e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā ko ení, kae 'uma'ā

‘ene kau ngāue, ‘i he tokanga’i hotau koloa ko eni, ma’u mei tahi. Pehē ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Le’ole’o, ko e taukei pē eni he ngāue, pea ‘oku ne Le’ole’o he fatongia ko ení, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e puli ki ai, pea ‘oku fakafiefia lahi.

### **Tokanga ki he ‘ikai fai ha ngaue ki he lāunga fana ika**

Ka ko e me’a ‘oku fai atu e tokanga ki aí, ‘Eiki Sea, ko e fana iká. Ko Fanga’uta. Kuo lahi e lāuhga mai ‘a e mātu’a koe’uhí ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke tokanga ange ‘a e va’a ko eni ko ē ‘i Sopu, ki he ngaahi lāunga kuo ‘oatú. ‘Oku ‘ikai pē ke nau tokanga ange. ‘Osi lāunga atu pē ‘a e fana iká. He ‘oku ‘i ai e fa’ahinga e ni’ihi ia ‘oku nau fa’u pē ‘enautolu ia ‘ae mahafu fana iká, pea ‘oku pā ia, ‘oku ‘ikai ke ongo ia. Ko e taimi ko ē na’a tau fanongo, ka fana’i ha fo’i fana ika mei Talafo’ou, te tau fanongo kātoa atu pē ki heni. Ka ko eni ia, ‘oku ‘ikai ke pehē ia. Ko e fa’ahinga ko eni ‘oku nau ma’u ko eni ‘a e mahafu ko ē fana iká, ‘oku lii’i pē ia ‘oku ‘ikai ke pā ia. ‘Oku ‘ikai ke ongo ia. Mahalo ko hono fakaleá ia. Ka ko e ‘uhingá, na’e tokolahi e lāunga atu ki he Toutai ki Sopu, mo e ‘ikai pē ke fai ha me’a ia. Ko e ‘aho ni, Sea ‘osi ‘alu e toutai mataotao ‘i he potutahi ko eni ‘oku ou ‘i aí, hala ‘atā ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha ika ia. Faai atu e ki he feitu’u ko ē ‘i Kolongá, faai hake ki he feitu’u ko ē ‘i Navutoká. Kuo kamata ke mole atu e iká ia. Ka ‘oku ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai e tokangá, mo e uá.

### **Tokanga ki he laku vave ki tahi**

‘Oku fa’a tokanga e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o e ‘Atakaí, ke ma’a e funga e fonuá. ‘Oku totonu ke ma’a pehē pē mo tahi. Ko tahi, ko e milemila, ko e ngaahi ukamea popo. Lahi mo e kakai kuo nau si’i ma’u e fokoutua ko e kona ‘a e iká, ko e tupu mei he ‘ū me’a ko iá. Ka ko e ‘oatu pē, Sea, ‘oku ou tui pē ‘e tokoni ki he ‘Eiki Minisitā, mo e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o, ke fai ha tokanga ki he fana iká, mo fai ha tokanga ki he laku veve ko ē ki tahí. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Osi fai ngāue Potungāue Toutai ki he fana ika ka kuo tuku pe ki he kau polisi

**‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o** : Kole pē ke u hūfanga atu he fakatapú, kae fai pē ha lave atu ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Akó, ‘Oku ou fie fakahā atu pē ki he Feitu’u na, Sea, ne ‘osi fai pē ‘a e ngāue ki ai ‘a e Potungāue Toutai, pea ne fai ‘a hono fakahoko ki he Potungāue Polisi, koe’uhí ke fai ha’anau tokanga ki ai, he ‘oku mahino ia, hangē ko e me’a ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Akó, ‘oku ‘ikai ke pā ia pea ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘ilo lahia ia, koe’uhí ko e... Ka koe’uhí ke tukuange pē ki he ‘Eiki Minisitā Polisi, pea ‘oku ‘i ai ha’anau ngāue ne fakahoko ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a mai, Minsitā Polisi.

### **Faingata’a hono lama kau toutai fana ika**

**‘Eiki Minisitā Polisi** : Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. ‘Eiki Sea, ko e mo’oni na’e ‘osi a’u mai ‘a e lāunga ko ení, pea ‘oku mou mea’i pē, Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke faingofua ‘a hono lamasí ‘a e ni’ihi pehē ni. ‘E faingofua ange hono

lama ‘ona ia ‘a e faito’o kona tapú, he taha’i maí ‘oku lele holo e fu’u ngoué ia, ko e kau toutaí ‘oku hikihiki holo foki ia, Sea. Pea ‘oku fai pē e fengāue’aki ‘a e Potungāue ‘a e motu’á ni, mo e Potungāue ‘a e Toutaí, na’e fai e talanoa ai mo ‘enau Tokoni *CEO*, ki he palopalema ko ení, Sea, ka ‘oku hokohoko atu e ngāué. Ka ko ‘eku kole pē ki he ‘Eiki Fakafofongá, mahalo na’a lelei ke nau ki’i talanoa pea mo honau kāingá, Sea. He ko e toki puke mai eni e ‘ū faito’o kona tapu mei Hahake, ko eni kuo nau fa’u ‘e nautolu e pomu ‘oku ‘ikai ke lea ia. Kuo ofi ia he tautoitoí, moumoulu pē, Sea. Pea ‘oku mo’oni pē e me’a ia ko ē ‘a Ha’apai.

<006>

**Taimi:** 1145-1150

**'Eiki Minisitā Polisi:** ‘a e 12. Te tau teuteu pē ‘e tautolu ‘a e Potungāue Polisi, pea mo fakanaunau, ka ‘oku mahu’inga ‘aupito 'Eiki Sea ke mālohi hono ui e lotú ‘i he ‘ahó ni. He ko e mōlalé ‘oku ne pukepuke fakataha e fonuá. Pea ko e ki’i tokoni pē ia ‘oku ou fai Sea, ko e mo’oni ‘oku hokohoko atu ‘a e ngāué, ‘oku fengāue’aki ‘a e’ū Potungāue ‘a e motu’á ni. Na’e ‘osi a’u mai ‘a e lāungá, ka ko e me’á eni Sea. Na’e fehikitaki ‘a e Potungāue na’e fetongi ai ‘a e Pule ‘o *PT2* pē ko e Pule ‘o e ‘Apitanga Polisi ko ē ki Hakake. Ko e ola eni ‘o e *reshuffle* kinautolú, na’e hoko ai ‘a e ... fo’ou ‘oku ‘ave ki Vava’u ‘o fehikitaki takai holo Sea ‘i he feinga. Kole ke tukumai ‘a e faingamālie ke hokoatu ‘a e ngāue. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Mō'ale Fīnau:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘a 12, ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ko ení, ‘oku ou tui ‘oku tonu ke fetongitongi ‘a e kau Minisitā hono veteki ‘a e ngaahi palopalema ko eni. Me’a mai Ha’apai 12.

## **Fokotu’u mei Ha’apai tukuange nau kumi ‘enau māketi ki muli mei he’enau koloa malu’i *SMA***

**Mō'ale Fīnau:** Tapu atu mo e Feitu’u na Sea, pehē ki he Hou’eiki. Sea ‘oku ou ki’i tokanga atu au ki he kongā ko eni he mokohunú. Se, a ‘oku meimei lava mahalo ha ta’u ‘e 5 pē ‘oku tonu ‘eku ma’ú, hono ta’ofi ‘a e *species* ko ení. ‘Oku’i ai ‘a e *SMA* ‘i Felemea pē ko e ‘elia makehé. Ko e Lipooti ko ia ‘oku ‘omai ki he motu’á ni 'Eiki Sea mei he ‘ofisakoló pea mo e kāingá, ‘oku ‘ikai ke nau ... ‘osi fu’u lahi ‘aupito ‘aupito pē ‘a e kalasi ia ko ē ‘oku *quality* ‘a ē ‘oku pa’anga leleí, ‘i loto ‘i he ‘enau ki’i ‘elia makehe. Pea ko e kole ko ia ‘oku nau ‘omai, fēfē kapau ‘e ‘oange pē faka-fo’i *SMA* ke nau hanga pē ‘e nautolu ‘o kumi ‘enau *export* ‘enau māketi pea nau *exporter*. ‘Oku ou tui 'Eiki Sea ko e fatongia foki ‘o e *Ministry*, ke fa’u ‘a e *policy* mo e Laó. Pea ‘oku ‘ikai ... mole-ke-mama’o ke hanga ‘e he fa’ahinga ko ení 'Eiki Sea ke nau hanga ‘o pehē ke fa’u ha fa’ahinga fokotu’utu’u ke ta’efakalao. Ko ‘enau kolé ‘oku pehé ni. Fo’u pē ‘e he Potungāue ‘enau *policy* ko ē *restrict* ko ē ki he fakangatangata ko ē ‘o e *size* ‘o e mokohunú, pea mo e ‘inasi ko ē ‘oku nau pehē fakapotopoto, ke ngata mei ai ‘enau hanga ko ia ‘o fakamāketí, ‘i he ‘enau ‘elia *SMA*. Ko ‘enau ‘uhingá 'Eiki Sea, ke ‘ilo ‘oku ‘i ai ha *move forward* ‘i he ‘ekonēmiká.

## Kole ke fai ha ngāue fo'ou ki he savea 'oku pehē faka'au ke si'isi'i mokohunu

Na'e toki 'osi 'etau talanoa 'Eiki Sea 'aneafi, ki he *economic development*. Ko e fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, na'a kuo taimi nai ke tau hanga 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi *initiative*, ngaahi lelei ko ia 'oku tukumai mei he *community* fakatatau ki he 'enau... 'Oku ke mea'i 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku taimi lahi 'aupito 'aupito, 'a e fokotu'utu'u 'etau ngaahi *policy* pea nofo pē kitautolu mei Tongatapu ni, pea mo hotau ngaahi 'ofisi mo hotau ngaahi 'ātakaí, 'o fakakaukau ko e me'a ia 'oku hokó. Mo'oni 'aupito 'a e lipooti ia ko ē, kapau ko e 'uhingá 'oku holo. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui au ki he holo ko iá 'Eiki Sea. Ko e ta'u eni 'e 5 'oku 'i fē fua 'a e fāfā'ele ko ia hūfanga he fakatapu 'a e mokohunú he ta'u 'e 5 ko eni? 'Oku talamai ai 'oku holó? 'Eiki Sea, ko 'eku poini 'Eiki Sea 'oku pehé ni. 'Oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā, ki'i lipooti mai angé 'Eiki Minisitā ko hai ia na'e 'alu 'o fai 'a e savea ko eni? He 'oku kehe eni ia 'Eiki Sea mo e savea 'a e kau tama, 'a ē ko ē 'oku nau uku 'i he 'elia SMA 'o talamai, 'oku hangē ha nevenevé 'Eiki Sea 'a e mokohunú. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, na'a kuo taimi 'e 'Eiki Minisitā, ke fakahoko ki he Minisitā 'ene me'a mai. Tukuange mu'a 'a Ha'apai ke mau ō kimautolu 'o fa'u 'enau *policy*, tautautefito ko 'emau koloa ko e me'atahi 'i 'oseni. Ko hono 'uhingá ko e peseti 'e 80 'o e tahí 'oku own ia 'e Ha'apai, 'oku 'i Ha'apai ia mo e hakaú, mo hono ngaahi 'ū koloa. Ko e fē nai ha taimi 'e ngāue'aki ai 'e he kāingá honau potó, mo honau taukeí, he ko 'enau koloa, pea kuo 'osi fakapotopoto 'a e kāinga 'Eiki Sea. 'Oku 'osi 'ilo'i lelei 'e he motu'a 'i Felemea, he 'ikai ke ne *abuse* 'e ia ia 'a 'ene koloá. Tali lelei pē 'e ia, 'alu atu pē ia to'o mai pē 'a e fo'i mokohunu pē ko e huhuvalu 'e 5, ko 'ene lava ia 'a e māhina ia. Mahalo 'oku mou mea'i pē Hou'eiki 'a e *price* ko ē 'o e huhuvalu. Ko e me'a 'e 5, kuo lava 'a e māhina ia 'e taha, māhina 'e ua.

'E Sea, Hou'eiki, 'oku ou kole ange pē au ki he Minisitā, ke to e ki'i fai mu'a ha ngāue fo'ou ki he savea ko eni, he 'oku ta'efalala'anga ki he motu'a ni, ke tafoki pē nautolu, 'o talamai, 'oku te'eki ai ke tupulaki 'a e me'a ko eni, kae hili ko iá, ta'u 'e 5, 'oku 'ikai ke u tui au 'oku fenāpasi 'o fetaulaki 'a e Lipooti ko eni, mo e taimi ko ia 'oku tau 'osi hanga ai 'o ta'ofi 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko 'eku kole pē 'a'aku 'Eiki Sea pea ko hono ...

<008>

**Taimi:** 1150-1155

**Mo'ale Finau:** Mo'oni 'oku tonu ke fai ha ngāue ki he *Ministry*. Na kuo taimi ke fokotu'utu'u ā ke talamai Ha'apai, Vava'u mou ō ki tahi 'o sio ki ai ko e hā ho'omou ngaahi koloa ai pea mou fokotu'utu'u mai ha ngaahi fokotu'u ke tau fononga 'aki ko e *way forward* ia. Kiate au kuo taimi ke tuku ange 'a Felemea ia mo 'O'ua 'oku 'i ai 'a e SMA 'a 'O'ua. Nau fakamāketi nautolu 'i loto he taimi ni pea ko e tuku ai ke hā he 'oku 'ikai uēsia ai 'a Ovaka ia pē ko fē ha ki'i motu hangē Vava'u. Ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i me'a pē ia ko u tokanga ki ai Sea ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki, mālō ko e me'a 'oku ou kole atu tau vete mu'a 'a e fana ko eni 'oku pā le 'o si'i 'a eni 'oku 'omai pea 'osi ko ia pea tau toki hoko leva ki he mokohunu. Kae me'a mai 'a Fika 1 'o Vava'u.



**Lord Tu'ilakepa:** Sea, 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na tau fai 'aki pē me'a ko ē 'oku tali mai ko ē he 'oku 'ikai ke tau mea'i he Fale ni ia e me'a ko ē na'e me'a mai he Minisitā Ako. 'Oku tau 'ohovale kotoa tautolu tuku ke tau toki vakai'i 'anai kitu'a pē ko e hā ko ā e me'a ko ē 'oku mate ta'epā mo e mate pā he 'oku, ka tau hoko atu mu'a 'Eiki Sea ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai koe ...

**Lord Tu'ilakepa:** Ko au 'oku ou tokanga ki he, te u lave Sea ki he līpooti ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Peesi fiha?

**Lord Tu'ilakepa:** Peesi 46, 47, 48, 49, ko e me'a eni 'a tautolu ko ē ki tahi, Ha'apai 'o faai atu ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai koe ...

### **Tokanga ki he hā he līpooti 'ikai kei taau fai ha toutai 'i Fanga'uta**

**Lord Tu'ilakepa:** Ka ko u, 'e Sea 'oku ou tokanga ki he me'a ko eni 'oku me'a 'aki he Minisitā Ako 'o ne pehē 'oku kona e feitu'u ko eni. 'E Minisitā pē ko e Minisitā ko ē 'i he Sipoti mo e To'utupu. 'Oku ou faka'amu ange au fakamolemole pē kapau na'e 'ikai ke 'i heni e, 'a e, sai pē ke u 'ai hangatonu atu pē 'oku 'ikai ke 'i heni e Minisitā ia ko ē kapau mahalo na'e Minisitā Toutai 'a e tokotaha ko eni he koe'uhī na'e 'i he 'ēlia ko eni pea 'oku ne mea'i lelei 'a e me'a 'oku hoko 'i he toutai mo e ngoue. Pau pē 'Eiki Minisitā te ke vakai ki he līpooti 'a e 2R2. R2R, kuo nau 'osi fakahoko mai 'i he peesi 46 'oku kau e feitu'u ia ko eni 'o Fanga'uta he feitu'u 'ikai pē ke totonu ke to e fai ha toutai ia ki ai. Kai kehe 'e Sea 'ikai ke u fu'u 'ohake e me'a ko ia ka 'oku totonu ke fakapapai'i ke mahino ki he kakai, 'oku 'ikai pē totonu ke to e fai ha ma'u me'atokoni mo'ui lelei mei he 'ēlia ko eni. Ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he pehē 'oku kona e feitu'u ko eni ko e līpooti ia ko eni 'Eiki Sea kapau te ke me'a hifo ki ai ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

### **Tokanga ki he hā līpooti ko e ika kona ma'u 'i Vava'u mo Ha'apai**

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e 46 ia ko e kona ia ko Ha'apai mo Vava'u. Ko e ika ko ē 'oku kona 'oku ma'u ia 'i Vava'u mo Ha'apai. 'Oku 'i ai e ki'i palakalafi pē 'i he peesi 47 'Eiki Sea 'oku ne fakahā mai ai ko Ha'apai na'e lahi taha e kona, ika 'oku kona ai. Ko e ki'i faka'ilonga lanu moli ko Vava'u pē ia, 'a ia ko e Nōvema pē he 2016 ka ko e toenga kotoa ko ē 2016 mo e 2017 Ha'apai kātoa Sea. Pea ko u tui au 'oku 'ikai ke, mahalo ke kona e fa'ahinga me'a ia ko ena, fa'ahinga toutai ko ena 'oku mou fai 'i Hahake 'Eiki Minisitā. Ko e kona eni ia 'oku ma'u ia mei Vava'u pea mo Ha'apai 'i he līpooti ko eni.

### **Poupou'i hono fokotu'u ngaahi feitu'u malu'i makehe SMA 'i tahi**

'Eiki Sea ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā 'i he fokotu'u 'a e tafa'aki ko ē ki he 'ēlia ki he pule'i makehe. Ko e me'a pē 'oku mau ki'i tokanga ki ai 'Eiki Minisitā, kapau te ke me'a hifo ki

ho'omou faama ko ē 'a moutolu 'a e, 'i he peesi 137 fekau'aki mo e vāsuva 'oku mou meimei fakafuofua ko e, 'oku meimei a'u ki he fo'i vāsuva 'e 6 miliona 'e fakaili mahalo ko e pēseti pē 'e 10 mo e pēseti 'e 30 'e lava ma'u he fo'i fakaili ko ia. 'Oku fakahā mai pē mo hono fika ai 'a ia 'oku 'i ai mo e kukukuku, 'i ai mo e matahele hūfanga he fakatapu, ko e tokanoa 544 koe'uhī ne 'i ai ho'omou taumu'a ngāue na'a mou 'oange ka mautolu vahe motu. 'A ia foki ko e fonua 'e 8 'i he peesi 50 ia 'a ia ko Hunga, Lape, Falevai, Tali hau, 'Utungake, 'Utulei, Ofu mo Koloa. Pea na'a mou kole mai ke mau ō 'omai 'a e ngaahi fīngota ko eni ko e vāsuva. 'Omai e fo'i me'a 'e 20 te mou 'oange 'a e ngaahi fo'i vāsuva 'e 100. Pea 'oku mau fiu eni he tali 'oku te'eki ai pē ke a'u ange 'a e alea ko ē na'a mou fakahoko mai ki he ni'ihī e mātu'a ko eni pē 'oku tonu koā e fika 'oku ou 'oatu ...

<009>

**Taimi:** 1155 – 1200

**Lord Tu'ilakepa:** .. ki he Feitu'u na. Ka ko e me'a ia 'oku ou ma'u ko ē 'e he motu'a ni 'o fakafekau'aki mo e pea mo e 'ēlia makehé. Pea 'oku mau faka'amu pē 'e 'Eiki Minisitā Le'ole'o ke ke fakahoko atu ki he 'Eiki Minisitā, 'emau kole ke 'ange mu'a e me'a ko eni ke tokoni ki hono tauhi mo hono langa 'a e me'a mo'ui ko eni 'i he 'ēlia ko eni. Ko hono mo'onī 'e Hou'eiki Fale Alea, 'e Hou'eiki Kōmiti Kakato.

Ko hono mo'onī ko u fakamālō ki he Pule'anga, sai hono 'ai e feitu'u makehe ko eni. Nau lele atu ki Felemea 'i he ta'u ni, mo'onī 'aupito 'aupito e Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai. Lahi 'aupito e ngaahi me'a mo'ui lelei 'oku tauhi he feitu'u ko eni. Ko e me'a pē ko u poupou ki he Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai. Mou fokotu'u 'e moutolu ha'amou laiseni faama. Ko e laiseni faama ia 'i he laó 'oku ngofua ke mou to'o pē ha me'a 'oku 'osi 'i he *size* ko ē 'oku fiema'u ke utá 'i he mokohunú 'o fua 'oku ngofua ia. Koau ko u poupou pē au ki he me'a 'oku 'omai 'e he Pule'angá he ko u sio ki he ola lelei 'oku 'asi 'i Felemea. Kapau 'e 'ai ha laiseni 'a Felemea ia, ko e laiseni faama. Ko 'ene vakai pē kāinga ia ki ha ngaahi fo'i huhuvalu 'oku 'osi fe'unga ke kau 'i he fakamāketí, ngofua ke nau to'o 'enautolu, 'ikai ke to e ta'ofi ia 'e he Pule'angá. 'Oku 'osi tu'utu'uni pē he Laó ia e Toutai ke fakahoko e, 'a e fatongia ko iá he ko e faama ia. Pea ko u poupou kakato ki ai 'Eiki Sea he 'oku kamata ke 'asi 'i he ngaahi tukuimotu ko eni, 'a e kamata ke longomo'ui 'a e me'a mo'ui pea mo e me'a ke fakatupu 'e natula 'i 'oseni pea ke lelei fakalukufua ki he ngaahi motú kotoa mo Tonga ni. Me'a pē 'oku ongó 'Eiki Sea ko 'ete fanongo 'oku hanu 'a e ni'ihī 'i 'Uta Vava'u mo Ha'apai kae 'uma'a Tonga ni, 'i he ngaahi fakangatangata ko eni. Koe'uhí 'oku nau ō ange ke fai e ngaahi toutai he 'ēlia ko eni, kuo pau pē ke nau kole nautolu ki he kosilio toutai 'a e motú pea toki 'omai ha ngofua. Pea kapau he 'ikai ke 'omai ha ngofua, he 'ikai pē ke 'omai he 'e motú ia ha ngofua meimei ko e motú pē te nau ngāue'aki e 'ēlia ko iá.

Ko hono faka'osí pē 'Eiki Minisitā, ko e me'a ko eni ko e limu, 'a e me'a ko eni ko e limu 'a eni ko ē 'oku 'asi ho'omou faamá 'i he peesi pē kimu'á, 'a ē nau lave ki ai 'i he 37 pē ofi ki ai, 38, ko e fa'ahinga ia limu ia 'e taha 'oku tō 'i Vava'u. 'I ai e limu ko u 'osi ma'u he fakamatala falala'anga, limu fuofua ko eni 'oku 'ilo ai e kakai e fonuá tautautefito ki he Fale ni. 'ikai ke 'i ai ha founa ke mou ngāue'aki he kuo u 'osi ma'u 'a e fakamatala falala'anga ko hono fakatau 'i Siapaní 'i he pa'anga 'e 10 ki he pa'anga 'e 30 'Amelika ki he kilo. Na'a ko ha me'a ia 'e lelei ai

kotoa he 'oku tupu tavale pē Sea 'a e me'a ia ko ení 'i 'oseni. Na ko ha me'a ia ke sai ke ngāue'aki, 'e he tautolu ko eni he 'otu motú pea langa ai e tu'unga faka'ikonōmiká he fonua ni 'Eiki Sea. Kuo tau fu'u tokangaekina 'aupito 'aupito ma'atautolu he 'otu motú koe'uhi pē 'Eiki Sea ha me'a 'e lave ai ha tamai mo ha fa'ē mo ha fānau kae tautautefito ki ha fonua pea mo e siasi pea 'oku mālohi leva 'a e Pule'angá ko iá 'Eiki Sea.

Ka ko u faka'amu pē 'Eiki Minisitā ke ke fakatokanga'i ange me'a ko eni ko u 'oatú ki he Feitu'u na. Faka'ofu'ofa 'aupito 'aupito e ki'i lipooti ko eni 'oku mou 'omai ko ení. Nau meimei hanga 'e au 'o kole ke fakafoki e lipootí he 'oku fakapālangi. Ko 'eku toki sio he lipooti 'ohovale pē 'eku pehē pea u to e fulihi hake ki hē, ta ko ē 'oku māfulifuli pē ho'o lipootí. 'A ia 'oku fakapālangi mafuli ki he faha'i 'e tahá, pea faka-Tonga mafuli ki he faha'i 'e tahá. Ka 'oku mālie 'aupito 'aupito e fo'i 'ai ko iá kapau te ke me'a ki ai 'Eiki Sea. Ko e 'ū lipooti ko ē 'oku fa'a 'omai ki hení, ko 'ene faka-Tonga pē ko ē pea hoko e fakapālangí. Ko eni ia, pehē hono fofongá, pea a'u ki he faha'i 'e tahá pea mafuli leva ia 'o fakapālangi. Pea mālie 'aupito 'aupito hono fa'u e lipooti ko eni he 'e 'Eiki Minisitā. Pea faka'ofu'ofa mo hono takafí. Ka 'oku 'oatu pē ke ke fakatokanga'i 'e he Feitu'u na 'Eiki Minisitā, 'ofa mai fakamolemole mautolu ko ē he 'otu motú. Kau ia he me'a ke mau tokanga, pea ko e taimi ní hangē ha hā e takimamatá 'enau ō ange, ko 'enau fie uku 'o sio ki he mo'ui 'a e ngaahi me'a tahí 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālie 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mālō 'aupito 'e Sea pea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki. Ko u fakamālō lahi ki he lipooti ola lelei mo makehe 'a e lipooti ko ení. Ko e taimi lahi foki 'oku tau 'ilo pē ngaahi patiseti 'oku 'ave ki he kau ngāue mo e ngaahi potungāue. Ka ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke tau fa'a talanoa ola. Ko e talanoa lahi ia ko e patiseti na'e 'oatu, fiha ...

<001>

**Taimi:** 1200-1205

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** ... pea ko e, pē na'a ke fakamole 'a e silini ko iá fakatatau ki he Patiseti ko iá.

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki 'e tui homou kote. Minisitā kātaki te tau to e foki mai pē 'a ho'atā pea ke toki hoko atu.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Faka'osi atu ai leva. 'Io mālō.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Hou'eiki, 'e Minisitā Pa'anga mo ki'i me'a hifo ki'i, toe pē 'etau miniti 'e taha 'i ai e ki'i me'a 'oku fie tokanga ki ai e Minisitā Pa'anga vave pē.

**Kole ha Kōmiti mavahe ke ngāue ki he 'isiu fekau'aki mo e Tongasat**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mālō e to e tuku mai e faingamālie.

Ki'i kole atu pē ke kātaki pē mu'a e Fale 'Eiki ni kae fili pē mu'a ha ki'i kōmiti mavahe pē ia ki he me'a ko ena na'a ke me'a ki ai 'aneuhu ke nau fai pē fo'i fatongia ko iá pea 'osi pē pea 'osi. 'Oku lahi e fatongia kehe ia 'o e Kōmiti Pa'anga ka ko e fokotu'u atu pē ke kau atu e motu'a ni ai.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'E 'Eiki Minisitā sai 'aupito pē ia ka koe'uhí foki nau 'oatu 'anenai he ko e 'uhinga foki na'e 'ikai ke ta fēmāhino'aki he na'a ku 'osi hū mai pē au nau 'osi teuteu pē au ke 'ave ki he kōmiti ko e lahi e ngaahi me'a 'oku tonu ke fakalelei'i. Pea nau fokotu'u atu pē ka koe'uhí na'e tali ia he Fale ni he fokotu'u mai 'a e Fakafofonga fika tolu ka ko ena 'oku ke fokotu'u mai. Hou'eiki hā leva ho'omou me'a ko eni. Ko e tali 'anenai ia na'e tali pē ia 'i he'etau loto lelei pē 'o vakai ki ai e Sea.

**'Eiki Minisitā Ako:** Poupou atu ki ai.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ke 'ai e me'a ko ena 'oku mou laumālie lelei ki ai ? Mou fokotu'u mai moutolu homou ni'ihī mei he mou kōmiti.

**Lord Nuku:** 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'Io.

**Lord Nuku:** Ko e ki'i kole atu pē. Ko e 'uhinga he na'e 'osi, pehē au na'e 'osi tali he Feitu'u na ke tuku 'a e me'a ko eni ki he Kōmiti Pa'anga ?

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ko ia ka 'oku nau kole mai nautolu lahi e ngaahi ngafa fatongia ia he Kōmiti Pa'anga.

**Lord Nuku:** Pea 'oku fēfē leva 'a e aofangatuku 'a e mafai e Feitu'u na kapau na'a ke 'osi me'a ke tuku ki he Kōmiti Pa'anga ? Pea ko u tui ko e tu'utu'uni ko iá kuo 'osi tu'utu'uni ia he miniti pea mo e liliu pea fakafoki ho'o me'a ko iá Sea ka tau ...

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ko ia. Ko u pehē pē fakamolemole pē tau 'ai pē ki he me'a ko ē 'e lelei. Ko e lelei ko eni ko e 'ave pē ki he kōmiti pea tau foki mai 'o, 'io me'a mai.

**Siaosi Sovaleni:** Ki'i fehu'i pē Sea pē ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke fe'unga ai e Kōmiti Pa'anga ke nau vakai'i 'a e me'a fakapa'anga?

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ko e pehē pē he Minisitā Pa'anga 'oku lahi pē 'enau ngaahi ngāue he kōmiti ko eni ka 'oku nau kole ke 'ave ki he ...

**Siaosi Sovaleni:** Ke 'ave ia ki tu'a ia mei he Fale Alea ?

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'Ikai. Ko e kōmiti pē hangē ko e Kōmiti Fēfononga'aki 'ai pē ha kōmiti ...

**Siaosi Sovaleni:** Pea kapau 'oku lahi e ngāue, ko e hā leva e me'a 'e si'isi'i ai 'o kapau 'oku to'o mei he kōmiti ko ē ki he kau Mēmipa pē 'o e Fale Alea ? Pea 'oku 'osi māhino e fatongia 'o e Kōmiti Pa'anga te tau to e 'ai ha kōmiti fo'ou?

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ko e, ‘oku ‘i ai pē, ‘oku ki’i pelepelengesi pē eni he koe’uhí ko e fo’i kaveinga ke fokotu’u ke faka’ilo ‘a e ni’ihi. Pea ko u kole atu pē ke ‘ai pē mu’a, ‘ai pē mu’a ke ‘ai ha ki’i kōmiti kehe. Ko e me’a pē na’e fai atu ai ‘a e kole Sea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke tau to e fu’u tīpeiti fēfē ko e ‘ai pē kapau ‘oku tau hiki nima pea tau hiki nima mālō Sea.

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Mālō. ‘Oua pē tau ngāue’aki e founa ko iá.

**Siaosi Sovaleni:** Sea ko e fehu’i ia ...

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Ko e tu’u he taimi ni ko au pē ia ‘oku tukuaki’i ‘e he kau Mēmipa koe’uhí ko ‘eku, ko ‘eku sio pē ko e hā ha me’a ‘e lelei ke tau fakahoko. ‘Ikai ke ‘i ai ha’aku sio tapu ange pē ‘i ai ha’aku sio kovi ki ha taha he Fale ni. Ko u sio pē au fakalukufua ko e anga ē fakakaukau ‘a e Pule’anga pea u pehē ke ‘ai e me’a ko ē ‘oku nau laumālie ki ai.

**Siaosi Sovaleni:** Sea na’e ‘uhinga ko ē ‘ai ko ē ‘a e Kōmiti Pa’anga he ‘e lava leva ia ‘o sio ai pē ‘omai ha *view* ‘a e ‘Ateni Seniale pē ‘oku tonu koā ke tau alea’i ha me’a ‘oku ‘i he Fakamaau’anga kau ai e ngaahi me’a pehē. Ka ‘oku hei’ilo pē Feitu’u na ka ‘oku hangē eni ia ‘e to’o ko ē mei he Kōmiti Pa’anga ‘e kei fai ai pē taki ua, ua, ua. Hā hono kehekehe?

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** ‘E Hou’eiki ‘oku ‘i ai pē ho’omou mo’oni ko moutolu pē ‘e Mēmipa hē ko moutolu ‘e Mēmipa hē ko moutolu ‘e to e Mēmipa hē moutolu pē ‘e to e Mēmipa he kōmiti ko eni na’e kole he Pule’anga. ‘Eiki Palēmia me’a mai ange.

**‘Eiki Palēmia:** Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni Sea ‘oku ke hanga ‘o fokotu’u mai. ‘Oku ‘ikai ko ha toki fokotu’u eni ‘e he Sea ha ki’i kōmiti makehe pē ia ke ne fai ha fo’i ngāue makehe. Ko e fo’i ngāue ko eni mahalo ko e fuofua taimi eni ke fai ha ngāue ‘a e Fale Alea ki he fa’ahinga ki he nātula ‘o e fo’i fokotu’u ko eni. ‘Oku tui fio heni e lao ‘oku ‘ikai ko e pa’anga ‘ata’atā pē. Pea ko u fokotu’u atu ‘oku tonu pē ho’o fokotu’u Sea. Fili mai ‘e koe ia ha ki’i fo’i kōmiti makehe mei he Kōmiti Pa’anga. He ‘oku ‘i ai ‘ū me’a kehe ia ‘oku ‘ikai ko e pa’anga ‘ata’atā. ‘Oku ‘i ai mo e ‘ū me’a ia ‘oku fekau’aki mo e me’a kehe ia.

<002>

**Taimi** 1205-1210

**‘Eiki Palēmia:** Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ko ha me’a eni ia ‘oku palopalema. Ko e hā pē ho’o fokotu’u mai ‘e koe ia ‘oku tali lelei ia ‘e he motu’a ni ia, fili mai koe.

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Kapau leva ‘oku lahi ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga, ko e kōmiti pē eni ‘e taha ‘oku ke me’a mai ki ai ‘oku kapau ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a fakalao pea ‘ave ki he me’a Kōmiti Lao. Ko e ‘uhinga ka mou fiemālie lōua ‘a e ongo tafa’aki he koe’uhí ko au ‘oku ou tui au ke fai mo tau nga’unu ke fili pē ha kōmiti he ko ena na’a tau fili ‘a e kōmiti fefononga’aki, fēfē ‘a e Kōmiti Lao ‘Eiki Palēmia?

**‘Eiki Palēmia:** Sea ko ‘eku fakahoha’ a fakamolemole, kuo ‘osi fai ‘a e tu’utu’uni ia ‘a e Fakamaau pea ko e fu’u lipooti ko ena ‘oku tufa atu, tufa kātoa ki he hou’eikí, ko e taha eni ha kōmiti faingofua ‘enau ngāue he ‘oku ‘ikai ke nau to e omi kinautolu ‘o fakafekikihi ha me’a, ko e ōmai pē nautolu ‘o sio ki he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau pea fai ai ‘anau fokotu’utu’u. Fai mai pē ha’o ...

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Koe’uhi ...

## Lahi ngaahi me’a fakalao ke vakai’i kimu’a pea toki ‘ave ‘isiu *Tongasat* ki he kōmiti

**Siaosi Sovaleni:** Sea ko e ki’i lola atu pē, na’e ‘i ai foki ‘a e kole Sea ke fakamahino’i mai mei he ‘Ateni Seniale pē ‘oku tonu koā ke tau to e fakamaau’i ha me’a ‘oku ‘osi fakamaau’i ‘e he Fakamaau’anga. Pē ‘oku tonu koā ke tau faka’ilo ha taha ‘oku ‘ikai ke ‘i he Fale ni, lahi ‘a e ngaahi me’a fakalao na’e tonu ke mahino kā tau toki ‘alu ki he kōmiti.

## Taukave ke lau tu’utu’uni Fakamaau’anga ke mahino

**‘Eiki Palēmia:** Sea ‘oku ou fokotu’u atu ki he tokotaha ko eni, ‘ofa mai ‘o lau ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ke mahino, ko e ‘uhingá he ‘oku te’eki ai ke ke lau ‘e koe he ‘oku ke fokotu’u mai ‘e koe ‘aneafi ‘oku hala ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale Alea.

**Siaosi Sovaleni:** Fakatonutonu atu Palēmia. Ko e ‘uhinga ...

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** Fakatonutonu, me’a hifo ...

## Taukave’i ‘ikai lava ke *impeach* ha taha ‘ikai Mēmipa Fale Alea

**Siaosi Sovaleni:** ... ‘eku fakahoko atu he’ikai ke lava ‘o *impeach* ha taha ‘oku ‘ikai ke Mēmipa ‘i he Fale Alea. Ko Sevele hangē ko ho’o me’a ‘i he ‘aho ‘oku ‘ikai ke Mēmipa ‘i he Fale ni.

**‘Eiki Palēmia:** ‘Ikaí, ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘a e tokotaha ia ko ia ‘i hono *impeach*, fakamolemole atu ‘oku mahino pē ki he motu’a ni. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ‘oku fihí ‘e Sea, pea kapau ‘oku mou pehē ke tuku, tuku kae ‘ai ā ha taha kehe pē ia mei he, fa’iteliha pē ‘a e Fale ni ia pē ko hai ‘oku ne fie ‘ai. Kapau ‘oku tau fihí ai.

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** ‘Eiki Palēmia ‘ai pē ke mou laumālie lelei pē, koe’uhí pē he na’e kole mai ‘e he Minisitā Pa’anga kia au pea ko hoku fatongia pē kā ai hano fulihi ki ha kōmiti, fēfē ke ‘ave ki he Kōmiti Lao, ko e Kōmiti Lao ‘i ai ‘a e kōmiti *Privilege Committee*, ‘i ai mo e kōmiti ko eni *Public Account*, ‘i ai mo e kōmiti ‘e 9, kapau leva ‘e mo’ua ‘a e kōmiti ko ē fēfē pē ‘ai pē ha kōmiti pē ‘e taha ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka tau nga’unu.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ko ‘eku ki’i kole atú fakamolemole pē Feitu’u na kā ko e kole atu ha ki’i kōmiti kehe pē ia ke nau alea’i pē pea ‘osi pea ‘osi, ‘a e fo’i kongá ko eni, mālō Sea.

**‘Eiki Sea Le’ole’o:** ‘E Minisitā Pa’anga fēfē mu’a kae ‘ai pē ha me’a ke tau loto lelei he’e tukuaki’i au ‘e he kau Mēmipa koe’uhí ke to e ‘ai ha to e kōmiti, ‘oleva pē Fakafofonga fika 3, fēfē...

## Fokotu'u ke 'ave 'isiu Tongasat ki he Kōmiti Privilege

**Siaosi Sovaleni:** Sea ko e ki'i fakamanatu pē ko e *Privilege Committee* ka 'i ai ha me'a 'oku 'omai mei tu'a ki he Fale ni 'oku 'ave ki ai ke nau hanga 'o *vet*, 'oku ou tui kapau 'oku 'ikai ke fiemālie 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 'uhingá 'oku ou 'i ai pea mo Tevita Lavemaau 'i he Kōmiti Pa'anga, vakai ā 'a e *Privilege Committee* ke 'ave ki ai he ko e 'uhinga ko nautolu ka 'omai ha Tohi Tangi pē ko ha me'a mei tu'a 'oku 'ave ki he kōmiti ko ia, mālō.

### 'Ikaiki loto Pule'anga ki he Memipa lolotonga he Komiti Pa'anga

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea ko 'eku kole atu pē 'a'aku ia ko 'eku to e ki'i ... ko e anga pē 'eku fokotu'u atu koe'uhí ko e Mēmipa ko eni ko eni 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ko e Mēmipa ia ko ē 'oku nau loto ko ē ke 'oku kau ko ē 'i he Kōmiti Pa'anga, 'oku 'i ai 'a e ki'i Mēmipa 'a e Mēmipa fo'ou 'oku 'ai ke mau foko mau faka'amu ki ai.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'Oku mou 'ilo'i koā 'oku mou mea'i fakamolemole 'oku mou mea'i ko 'etau tau tutu'u pehē 'e hangē ko ē 'oku tau hikihiki 'ā 'ikai ke mou laumālie ki ha fokotu'u atu ha taha 'i he Mēmipa ko ē pē fokotu'u mai 'e he Pule'anga, hā pē kōmiti ko ē ke fai mo tau pehē 'e ngāue ki ai he ko moutolu pē te mou ngāue ki ai. Pea kapau 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku fiema'u ke tānaki ki ai kapau 'oku fie kau 'a e 'Eiki Palēmia fakangofua, te u fakangofua ke kau mo e 'Eiki Palēmia 'i he kōmiti ko ia.

**'Eiki Palēmia:** Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tautau toko 2 mei he, toko 2 mei he Hou'eiki Nōpele, pea toko 2 mei he Fakafofonga 'o e Kakai, toko 2 mei heni.

### Fifili na'a 'oku 'ikai fiema'u ongo Mēmipa Pule'anga lolotonga he Kōmiti Pa'anga

**Siaosi Sovaleni:** Sea fakamahino mu'a Sea ko 'eku kole pē ki he Palēmia pē 'oku tau ngāue'aki 'a e kōmiti lolotongá pē ko 'etau to e fa'u kōmiti fo'ou pē ko e hā, he ko e mahino leva eni hangē ko ē ko e me'a 'oku 'ikai ke nau loto kinautolu ki he 'enau Mēmipa Minisitā ko ē ki he Kōmiti Pa'anga, 'a ia kapau ko e Minisitā Pa'anga mo Poasi kātaki mo e 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'oku na fakafofonga'i 'a e Pule'anga, pea kapau leva 'oku 'ikai ke na loto kia Poasi, ko e Minisitā *MEIDECC*, pea fokotu'u mai pē, kā 'oku 'osi 'i ai 'a e 'ū kōmiti 'a e Falé Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea ki'i tokoni atu kātaki.

**'Eiki Sea Le'ole'o:** Ki'i 'oleva angé Minisitā Leipa, tau 'ai pē ke femahino'aki mo e 'Eiki Palēmia, ko 'etau femahino'aki pē mo e Feitu'u na 'Eiki Palēmia pea tau fai 'aki ia. Ko e hā 'a e kōmiti 'oku ke laumālie ke 'ai ki ai?

**'Eiki Palēmia:**... 'oku 'ikai ke tapu ia, neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi kōmiti kā 'oku kei 'atā ki he Feitu'u na ke ke fokotu'u mai ha ki'i Kōmiti Fili ke nau ngāue ki ha fo'i *case* ne natula kehe fo'ou ...

<005>

**Taimi:** 1210-1215

**'Eiki Palēmia** : .. fakataha pē ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea. Pea ko 'eku fokotu'u atú, tautau toko 2, ka tau nounou. 2 mei he Nōpele, 2 atu mei heni, 2 mei he kau Fakafofonga e Kakaí. Toko 6 ia.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : 'Ikai, ki'i me'a pē ai, 'Eiki Palēmia. Ki'i me'a pē ai, tokoni mai pē e Feitu'u na. Ki'i 'oleva pē, Hou'eiki, 'oleva pē 'Eiki Nōpele 'Eua. Ko e tautau toko 2 ko ia, 'oku lolotonga tautau toko 2 pē 'a e 'ū Kōmiti. *Privilege Committee*, 'oku 'i ai e fo'i toko 2 mei hena, toko 2 mei hē, toko 2 mei hē. Ko e *Public Accounts* 'oku 'i ai e toko 2 mei he, toko 2 mei hē. Ko 'eku kole atu pē, koe'uhí ka tau solova mu'a ka tau tuku. Vakai'i ange e 'ū Kōmiti, pē ko fē ha Kōmiti 'oku ke lelei'ia aí, ka tau 'unu, he 'oku tautau toko 2 pē. 'I he 'ū Kōmiti lolotonga, 'oku lolotonga tohi 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni.

**'Eiki Palēmia** : Ko e Kōmiti Pa'anga.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Ko e Kōmiti Pa'anga, pea ko e fokotu'u mai mei he Minisitā Pa'angá, ke tuku ia kae, ka 'oku ou kole atu mu'a ke tau nga'unu.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Ko ia, 'e Sea, na'a ku 'uhinga atu pē au ke to e ki'i fili fo'ou ha Kōmiti pē, pea ko hono taumu'á pē 'o'ona eni, pea ka 'osi pea 'osi. Pea kapau 'oku 'ikai ke tali ia, pea tau to e foki pē a ki he fo'i tu'utu'uni ko ē na'a ke fai 'anenai. Mālō 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Ki he Kōmiti Pa'anga? Mahalo na'a sai ange pē ia ka tau fiemālie ka tau hoko atu. 'Io, Minisitā Polisi.

### **Fokotu'u ke 'ave 'isiu *Tongasat* ki he Kōmiti Lao**

**'Eiki Minisitā Polisi** : Ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku Sea, kapau 'oku palopalema pehē, pea totonu ke 'omai ki he Kōmiti Lao. Ko e 'uhinga 'eku fokotu'ú, Sea, he ko e konga lahi ia e me'a ko ení, he 'ikai ke talanoa ia 'i ha me'a fakapa'anga, 'e talanoa ia he me'a faka-Lao. Kau ai e ngaahi fehu'i faka-Lao na'e 'ohake ko ē 'e Tongatapu 3. Pea 'omai ki he Kōmiti Lao, ko e 'uhinga ke siofi ke fakapapau'i, Sea, he 'e lipooti mai pē ki he Falé, 'a e ngaahi tu'unga faka-Lao pē 'oku lava 'o hoko atu 'a e 'ū me'a ko ení, pea 'oku fai holo ai 'emau kumi fale'i faka-Lao, Sea. Ko hono mo'oní 'o'ona ia, ko e 'elito e fokotu'ú, ko e ngaahi me'a faka-Lao. Pea ko e fokotu'u atú, ke 'omai ia ki he Kōmiti Lao.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Ta 'oku sai, ko ena ko e 'Eiki Palēmia ena 'oku pou pou mai ki ai.

### **Tokanga ki he hā ngali vale e Fale Alea ko e 'ikai ha fefalala'aki he kau Mēmipa**

**Lord Nuku** : Sea, kātaki pē, 'Eiki Sea. 'Ikai ko 'eku fehu'i atú, koe'uhí ko e fokotu'ú. Ko e fokotu'u na'e 'omai ko ē ki he Feitu'u na, pea 'oku 'i ai hono pelepelengesi, 'Eiki Sea, he na'e toki 'osi ni eni e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Lao, liliu e Kōmití, he koe'uhí 'oku 'i ai e faka'ilo. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou fakamanatu atu ki he Feitu'u na, Sea, ka 'i ai ha me'a 'oku fiema'u ko ha me'a fakapa'anga 'a e Fale ni, 'ave ki he *Public Committee*, ki he *Public Accounts*, pea ka ko



ha me'a faka-Lao, 'oku 'ave ki he faka- Lao, pea ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku hū mai mei tu'a, pea 'ave ki he Komiti e Ngaahi Monū'ia, ke nau hanga 'o veteki, pea ko fē hono hala mei ai. Ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni, 'Eiki Sea, 'oku hā ngali vale 'aupito e Fale Alea 'o Tonga, 'Eiki Sea, koe'uhí ko e 'ikai ke fefala'aki. Ke falala e Pule'anga ki he Kōmiti 'a e Feitu'u na. Ko e 'ai ko ē ke 'ai e Kōmiti Pa'anga, talamai 'oku 'ikai ke nau loto ki ai. 'Oku 'ikai ke nau sa'ia he'enu Fakafofonga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Eiki Sea, 'oku ou fakatonutonu atu e 'Eiki Nōpele.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku 'ikai ke ngali vale 'a e Fale ko eni. Ko e ngali vale, ko 'etau fihí holo he me'a na'e totonu ke tau alea aí. Ko e 'ave e pa'angá, ko e me'a mahu'ingá ia. Tau 'ai ke tau to e fakafihí noa'ia holo. Mālō 'Eiki Sea.

**Lord Nuku** : 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke fai ha fakafihí. Na'e toki 'osi ni 'ene me'a mai, 'oku 'ikai ke nau falala ki he 'Eiki Minisitā 'e 2 'oku 'i he Komiti.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, fakatonutonu.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : 'Io, fakatonutonu, 'Eiki Minisitā Leipa.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, 'oku te'eki ai tu'o taha, kuo me'a'aki 'e ha tokotaha heni, 'oku fai ha ta'efalala ki he ongo Minisitā 'oku 'i ai. Hala lahi.

**Siaosi Sovaleni** : Sea, fakatonutonu atu. Na'e toki me'a ni 'aki pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku fakatonutonú.

**Siaosi Sovaleni** : Ko 'eku fakatonutonu eni 'a koe.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : 'Oku te'eki ai ke 'osi 'eku fakatonutonú, Sea, kātaki.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Kuo 'osi mahino ho'o fakatonutonú.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : 'Ikai 'oku toe e fo'i fakatonutonu ia e taha.

**Siaosi Sovaleni** : Ko 'etau tu'utu'uni, Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Ki'i 'oleva angé, Fakafofonga Tongatapu Fika 3.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Fakatonutonu hono 2, 'oku 'ikai talaatu ke faka'ilo ha taha. Ko e me'a ia 'a e Kōmiti ke nau ō 'o 'analaiso, ko e hā ha'anau *recommendation*, me'a ia 'anautolu. Fakatonutonu atu.

## Fokotu'u ke fakatonutonu ki he Miniti e laaulea he Mēmipa lolotonga Pule'anga he Kōmiti Pa'anga

**Lord Nuku** : 'Eiki Sea, 'oku ou faka'apa'apa au ki he fakatonutonu. Ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'á 'o fakatatau. Kapau 'e 'omai e miniti ko eni ko ē 'etau fo'i alea ko eni, miniti e 5 kuo 'osí. Pea toki me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku pelepelengesi e me'a ko ení, he kuo pau ke fai e faka'ilo. Ko e me'a ia na'a ne me'a mai'akí. Pea 'osi ko íá, pea nau to e me'a mai. 'Oku 'ikai ke nau falala pē te nau loto ki he Fakafofonga ko ē, ongo 'Eiki Minisitā 'i he Kōmiti. Kapau 'e me'a, pea to'o mai e miniti ko íá, pea 'omai e vitiō mei hē, pea 'ohake ka tau nounou.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Sea, fakamolemole kau ki'i fakatonutonu ange. Ko 'eku fakatonutonu. Ko e lea ko ē 'oku 'ikai ke falala 'a e Hou'eiki Minisitā ki he Minisitā e tahá, ko e lea ia 'a e Fakafofonga Fika 3.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Ko e me'a ia.

**Siaosi Sovaleni** : Ko e 'uhinga e fakahoko atú, ko e fakatonutonu ia, Sea. Ko e 'uhingá na'e toki me'a'aki pē 'e he Minisitā Pa'anga 'a e fo'i lea tatau, 'oku 'ikai ke nau falala ki he'enau Fakafofonga 'i he Kōmiti

<006>

**Taimi**: 1215-1220

**Siaosi Sovaleni**: Kōmiti Pa'angá, ko e 'uhinga ia ko ē.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: 'Ikai 'oku 'ikai ko e me'a ia na'a ku lea atu ai.

**Siaosi Sovaleni** : Ko e Minisitā ko ená ko e Feitu'u na 'oku ke mēmipa ai, 'oku ke mēmipa ai pea mo e Minisitā *MEIDECC*. Ka pau ... falala ki he Feitu'una 'oku 'i ai leva 'a e tokotaha kehe...

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Hou'eiki, mo fakamolemole 'oku ou 'osi hanga 'e au 'o tamate'i 'ikai ke mou toe lava moutolu 'o feme'a'aki. 'Oku ou 'osi tamate'i ia 'e au 'e 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia 'e lava feme'a'aki he me'a ko eni.

**Veivosa Taka**: Tapu pea mo e Sea 'o e Fale Aleá, tapu pea mo e Fale 'eikí ni. Fakamālō atu kuo mahino 'a e me'a ia 'a e Feitu'u na, ka tau mālōlō Sea, he kuo ilifia au he ...

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Fakafofonga Fika 13 tukumai mu'a ke u fakakaukau'i fakalelei he 'oku ou faingata'a'ia. Lolotonga 'eku faingata'a'ia, 'oku ke toe tu'u hake, 'ikai ke ke me'a hake 'o poupou'i mai hoku fatongia. 'Oku ou faingatā'a'ia he taimí ní, koe'uhi ko e kole 'a e Minisitā Pa'angá, pea 'oku ou feinga ke fai 'a e me'a ko ia 'oku laumālie ki ai 'a e Minisitā Pa'angá, 'Eiki Palēmia 'oku nau me'a mai, pea 'oku lolotonga 'eku feinga ke fai mai 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmia, kuo hoha'a 'a e Hou'eikí, ka 'oku 'ikai te u 'iló pē te u tukú, kae fēfē kae fai 'eku ngāué, ka tau hoko atu.

## Fokotu'u ke 'ave ki he Kōmiti Lao 'isiu he Tongasat

**Veivosa Taka** : Sea mālō, tapu mo e Feitu'u na fokotu'u atu ke tau 'ave ki he Kōmiti Laó, kae fei mo tau fiemālie. Fokotu'u atu Sea.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Ko ia toki fokotu'u mai mālō. Minisitā Lao !

## Fokotu'u ke 'ave 'isiu Tongasat ki ha kōmiti fo'ou

**'Eiki Minisitā Lao** : 'Oku ou tui ko e ki'i tānaki pē, ka 'oku ou tui ko 'ene 'osi pē ení 'oku lava. 'Oku ou poupuu atu au, loto kotoa 'a e Pule'angá, Kōmiti fo'ou he ko e *issue* fo'ou. Ko e me'a fakalaó ia kehe ia.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Minisitā Lao fakamolemole...Hou'eiki 'oua te mou to e faka'ilonga maí, kau hanga 'o fakama'ala'ala atu. Ko e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e tukuaki'i ko e pa'anga. Ka ko e 'ū me'a fakalao, ke fai e ngāue ki ai, makatu'unga ki he pa'anga ko ení, mo e founa hono ngāue'aki. Ko e 'u me'a fakalao ia. 'Oku ou pehē mu'a ke fai'aki ā ia, kapau 'oku 'ikai ke mou loto Minisitā ki he me'á, 'ave ki he Kōmiti Laó, ka tau nounou. He ko ena 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā ki he Kōmiti Lao.

**'Eiki Minisitā Lao** : 'E Sea, na'e 'ikai ke u fokotu'u atu 'e au ki he Kōmiti Laó. Na'a ku fokotu'u atu ke fili ha Kōmiti fo'ou. Ko e *concern* 'amautolú ia 'a e Kōmiti Laó, ko e me'a kehe 'aupito pē ia. Ko e fo'i fiema'u ko ení, kehe 'aupito pē ia. 'Omai ki he *Privilege* kehe 'aupito pē ia. Ko 'eku 'uhinga ia ko e ki'i me'a ko ia na'e me'a'aki 'e he 'Eiki Palēmia ki'i me'a kehe pē eni ia 'iate ia.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Mou ki'i 'ai angé Hou'eiki Pule'anga ke mou ... Mou ki'i me'a ange ki laló Hou'eiki. Mou 'ai angé ke mou maau. Me'a mai ē ke fakafoki mai, me'a mai 'a e Palēmiá ke to e fakafoki, to e me'a mai 'a e Minisitā ko ē ke 'ave ki he Kōmiti Laó, 'oku mo to e tu'u hake koe Minisitā 'o to e kole ke ... fēfē ke tuku kapau 'oku fokotu'u e fokotu'u pea te tau pāloti leva . Ko fē leva 'a e me'a ke 'ai? 'E ai ho'omou Kōmiti pē 'e 'ai 'a e Kōmiti Laó na'e fokotu'u mai 'e he Minisitā Polisi ... Te tau pāloti leva ko moutolu pē Pule'anga 'oku mou fokotu'u mai. Te tau pāloti leva Hou'eiki. Me'a Fakafofonga Fika 3 ki lalo.

**Siaosi Sovaleni** : Ka me'a Sea tau ki'i mālōlō ka ke 'alu 'o feme'a'aki pea mo e Palemia.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Me'a angé ki lalo. 'Ikai ke ke mea'i 'oku mālohi ange 'eku pehē atu pālotí, he 'e mavaeua 'a e Pule'anga he taimí ni. He 'oku nau fokotu'u mai 'e nautolu Kōmiti makehe, fokotu'u mai 'a e Minisitā Polisi ko e Kōmiti Lao. Ko e hā 'a e Kōmiti te tau ngāue'aki?

## Fakafoki mai fokotu'u ke fili ha komiti fo'ou kae 'ave ki he Kōmiti Lao

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Fakafoki atu Sea, 'ai 'a e Kōmiti Lao.

**'Eiki Sea Le'ole'o**: Mālō, tau 'ai ki he Kōmiti Laó. Tau mālōlō toki hū mai he 2:00.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

**Taimi:** 1400-1405

**Sātini Le'o:** Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea

*(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)*

**'Eiki Sea Le'ole'o:** 'Io, Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau to e ma'u ki he ho'ata ni. Fakamolemole tau liliu ai pē 'o **Kōmiti Kakato**, mālō.

*(Pea na'e liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)*

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofō. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Kapineti pea pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, tau a'u mai eni ki he kongā 'oku tau alea'i ai 'etau Fakamatala 'a e toutai mo me'a mai 'Eiki Minisitā *Trade*, Leipa.

### **Alea'i Fakamatala Fakata'u Potungāue Toutai 2016/17**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mālō 'aupito 'e Sea pea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Na'a ku kamata ke u fakamalanga 'anenai 'o fekau'aki mo e lipooti ko eni mo e ngāue 'a e Potungāue Toutai. 'Oku 'osi mahino pē ia ki he motu'a ni ko e tokolahi ia 'i he kau ngāue faka-Pule'anga mo e ngaahi Potungāue ko e lipooti mai pē ia 'a e patiseti na'e 'oange ka nautolu pea 'oku fēfē 'enau ngāue'aki e patiseti pea taimi ...

<009>

**Taimi:** 1405 – 1410

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** ... Taimi ni'ihi 'oku kakato hono ngāue'aki taimi ni'ihi 'oku 'ikai ke kakato ka 'oku 'ikai ke fa'a ma'u ha ngaahi lipooti pau ko e ngaahi ola.

### **Ke fakatokanga'i hiki peseti 50 hū koloa toutai ki muli**

'A ia 'oku 'uhinga 'eku fokoutua hake ki 'olunga 'i he ho'atā ni 'e Sea ke tau fakatokanga'i mu'a 'a e ola makehe ko eni 'oku 'omai 'e he Potungāue Toutai. Pea ko u fie 'oatu 'a e fakamālō, 'ofa pē 'oku fanongo mai 'a e *CEO* mo 'ene kau ngāue 'i he potungāue pea fakahoko atu pē ki he 'etau Minisitā neongo 'oku 'ikai ke ne 'i heni. Ko e ola eni 'e Sea ke tau hanga 'o fakatokanga'i ko e hisitōlia mo'oni mo'oni e hisitōlia ko eni. Ko e peseti 'e 50 'o e *export* 'o e toutai, peseti 'e 50 'ene hiki ki 'olungā. Mata'ifika pau ia he 'oku tānaki 'a e *data* ia ko iá, 'uluaki ko e tau mai pē 'a e

vaka kotoa ‘oku ‘i ai e kau ngāue ‘o fua, ko e hā e mata’iika ‘oku ma’ú, ko e hā hono lōloa, ko e hā hono *weight* pea ‘osi ko iá ko hono to e ‘ave ko ē ‘o *clear* ke ‘ave ki mulí ‘oku to e ‘i ai e kau ngāue ia ‘o ma’u ‘a e *data* ko iá. Ko e ta’u ‘e 10 kuo hilí na’e holo ki lalo ‘a e *trade* ‘a e Toutaí ‘o a’u ki ha tu’unga fu’u ...

**Siaosi Sovaleni:** Sea ko e ki’i kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Sea.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** .. tō lalo ‘aupito ‘aupito.

**Siaosi Sovaleni:** Mai mu’a e ki’i peesi ke tau, peesi tatau pē.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Na’e ‘osi me’a mai’aki pē ‘e he Minisitā Le’ole’ó.

**Siaosi Sovaleni:** Kole atu Sea ke,

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Na’a ne me’a mai ki ai ko e peseti eni ‘e 50.

**Siaosi Sovaleni:** Peesi fiha ‘Eiki Minisitā kātaki.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Te u hoko atu kātaki.

**Sea Kōmiti Kakato:** Hoko atu ho’o me’á ‘e Minisitā kae fakahoko mai.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko u kole atu Sea ke, ko ‘etau talanoá ko ‘etau talanoa ha ola lelei pea tau fekaukau’aki. Pea kapau ‘oku tau fefakafekiki ‘oku ‘ikai ke lava, lava ‘o tuku ia ka tau ‘ai e founa fakafekiki.

**Siaosi Sovaleni:** Sea fakatonutonu ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko u ki’i lea atú ko ‘eku ki’i lea atú.

**Siaosi Sovaleni:** Ko e anga maheni pē ia e ‘Eiki Minisitā heni ka ‘eke atu pē ko fē peesi ‘o e lipooti ‘oku tau alea’í. ‘Ikaí ko ha me’a fakafekiki ia Sea mālō.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** ‘Ikaí Sea, ‘osi eni ko u ‘oatu e me’a ko iá ka u talanoa atu mu’a.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia, me’a mai.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Tuku mu’a ke u fakahoko atu ‘eku lea atu ko ení. He ko e hiki ko eni ‘a e Toutaí peseti ‘e 50 ‘a hono, ‘ene *trade* ki mulí.

Ko e ta’u ‘e 10 kuo ‘osí na’e holo ki lalo ‘a e ‘ū vaka na’e ma’ú, kau toutaí mo e ola ‘enau toutaí ‘o ‘alu ki he tu’unga fakatu’utāmaki. Ko e fo’i makape ko eni kuo fai ko ení, sio atu ki he peesi 6 Fakafofonga ka ke, Tongatapu 3 ka u hoko atu kātaki. Pea ko e holo ko eni na’e fakahokó na’e ‘asi ia he ‘ū vaká, ‘asi ia he māketi na’e ‘ikai ke ma’ú, ‘asi ia he kau ngāué. Fakatokanga’i ‘e

Tongatapu, ‘e Ha’apai 12 ‘a e me’a ko eni kuo fai atu hono fakahoko ‘a e ‘ave ‘etau kau toutai ‘o ‘ange ‘enau laiseni kalasi 6 ka nau si’i lava ‘o toutai. Fakamālō atu ki he Minisitā ‘o e *MOI, DPM* ‘ene ngāue lelei ko iá. Ka ko u ‘uhinga ‘eku tu’u hake ke u hanga ‘o fakahounga’i.

### **Fakamālō’ia e potungāue & sekitoa toutai he hiki peseti 10 hū koloa toutai ki muli**

Kāinga, ko e ola ko eni ‘o e peseti ‘e 50 ‘a e makape ki ‘olunga ‘a e Toutai, mou fakatokanga’i ange Hou’eiki ‘oku ‘ikai ‘alu ‘a e potungāue ko eni ‘o toutai. ‘Oku ‘ikai ke nau ō ‘o fā kolukalu tapu ange mo kinautolu. Nau si’i nofo ‘ofisi pē. Ka ko ‘enau fatu mai ‘a e ngaahi polasī, ‘enau hanga ‘o fakahoko honau ngaahi fatongia fakatekinikalé, ‘enau fakafaingofua’i ‘a e toutai mo nau to e hanga ‘o pukepuke lelei ke ‘oua ‘e si’i ngāue’aki kovi’i ‘a e kumi mai ‘etau mata’iiká ke ‘osí. ‘Ikai ke u lava au ‘o fakamālō fe’unga atu ki he potungāue ko eni mo ‘ene *CEO*, ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Minisitā. ‘Oku ou to e ‘oatu ‘a e fakamālō makehe kiate kimoutolu kāinga ‘oku mou fanongo mai ki hoku le’ó, ko moutolu ‘oku mou fai e toutai. Ko ho’omou ō fai ‘a e ngāue mateaki ko eni, ko e si’i me’a pē ‘a e Pule’angá ‘oku fai ko hono tokonia kimoutolu ke ma’u ha’amou ki’i vaka, ke lava ke ‘omai ha’amou mounu ke to’o e *CT* mo e tuté, ki he ‘utu ho’omou ‘ū vaká. Tokoni kia moutolu ‘a e ngaahi feitu’u kotoa pea ‘oku lahi ‘a e tokoni ‘a e Pule’angá ka ‘oku ‘ikai pē ‘asi ha ola ia.

Sea, ko e ola ko eni ‘oku ‘asi mata’ifika ko eni, pea ‘oku fakapapau’i ia ‘oku ‘ikai ko e fakapapau’i ia mei he *statistic*, ‘oku fakapapau’i ia mei mala’e vakapuna, ‘i he ‘ave ‘a e toutai ki mulí. Ko u fie fakamālō atu ki he kau ngāué, kau toutai, kimoutolu kotokotoa ‘i he tōtōivi....

<001>

**Taimi:** 1410-1415

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ... hono fai ho’omou ngāue ke mo’ui pē ho’omou ngaahi fāmili. Pea u fakamālō foki ki he kaungāue ‘i he si’i tokoni ‘oku mou fai ki he kau toutai ke ma’u ai ha’anau mo’ui.

### **Fakamanatu ko e mokohunu fute taha pē lava ke toutai’i**

Sea ko u fie faka’osi ‘aki pē ki’i me’a ko u fakahoha’a atu ki ai. Ko u fakamālō ko u lele mai ‘i tu’a hē ‘oku me’a ai e Minisitā Le’ole’o mo ‘ene ‘ofisa ko ē ‘oku ne fa’a fai ko ē ‘a e savea ko ē mokohunu. Pea ko u ‘eke atu pē ki ai, ‘e ‘ofisa ‘ai mu’a ke tau fēmāhino’aki he te u lele ‘o fai e ki’i fakahoha’a kau ki he potungāue. Na’a ke ‘uhinga foki koe ia ko e mokohunu ke fute taha ‘oua to e si’i ai. Talamai he ‘ofisa ko ia. Pea ka u ka ‘alu au ‘o puke mai ha me’a ‘oku si’isi’i ange ‘i he fute taha, tuku ia ‘i tahi ‘oua to e fai ha ala ki ai. Ko ia, talamai ko ia. Pea ka ma’u ha me’a ‘i he *size* ko iá to’o mai ia ke ‘ave ke fai ‘aki ‘etau ngāue. Ko ia. Talamai ko ia. Masi’i mālō ‘ofisa. ‘A ia ko ‘ene ‘uhinga mai Ha’apai 12 manatu’i ko e koula ‘eni ‘o tahí ‘a e mokohunu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Pea te u faka’osi ‘e Sea kātaki fakamolemole pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia ke me’a mai pē ka u toki ‘oatu e ‘uhinga totonu e me’a na’a mo talanoa ki ai.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Oh te ke to e faka’uhinga’i ‘e koe ia. Mālō Sea ka u faka’osi atu ai leva.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Oku ‘i ai ‘eku ki’i fokotu’utu’u ‘oku me’a mai e Palēmia ki ai. Ko e palopalema ‘o e mokohunu ‘oku ‘ikai ko e mokohunu. Talamai he Palēmiá ko e palopalema ‘o e mokohunu ko e ‘alu si’i kau Tongá ‘o ūkufi e mokohunu ‘o ma’u pea ma’u ‘e he tama alea *middle man* ia ‘a e fu’u silini lahi taha kae ‘ave momo ‘o mo’ui ai e kakai Tonga. To e palopalema ē ‘oku talamai he Palēmia kiate au ko e hā e me’a ko u faí, Ha’apai 12. Ko u ‘osi ‘alu ‘o fokotu’utu’u te tau ō ‘o feinga’i ke tau fakatau atu he ‘e Pule’anga e mokohunu ‘ikai to e ‘i ai ha tupu ia e Pule’anga. ‘Oatu kotoa e silini ki hotau kakai. Pea ko e ki’i fokotu’utu’u ko ia te u lele atu ki he Palēmia mo e Kapineti ‘o fokotu’u atu kia nautolu ke ‘oua te tau ō ‘o ‘omai ha me’a ‘oku to e si’isi’i ange he fute ‘e taha ko ē ‘oku ‘uhinga mai ki ai e kau tekiniakale. Ō pē ‘omai e mata’i ika ‘oku ‘oatu hono *size* ke ‘omai pea ko iá ‘omai ke mau hanga ‘o si’i fakamāketi’i atu pea lava leva ke ‘omai ke ma’u ha mo’ui pea te u ...

**Mo’ale Finau:** Minisitā ‘e lava ke u ki’i tokoni atu Minisitā fakamolemole.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Io.

### **Kole ha taimi tēpile ki he toutai’i e mokohunu**

**Mo’ale Finau:** Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki. Minisitā kuo ‘osi ongo mālie ‘aupito pē pea ‘oku ‘osi falala pē kimautolu ki he, mo e kainga e Fo’i ‘One’one ki he fokotu’u ‘a e *policy* ‘a e Pule’anga. Ko ‘eku kolé fokotu’u mai mu’a ha ki’i *time frame* ko e ‘uhinga ke tau ‘unu kimu’a ‘etau ngāue. Fai mo ki’i fakahingoa mai ko fē fo’i taimi, fo’i taimi ko ē te mau ‘alu atu ai ‘o fai e fo’i ngāue ko ē fo’i *stage* ko ē. Ko ‘ene tu’u he taimi ni ‘oku ‘osi mateuteu e mokohunu ia ‘osi a’u ia ki he lalahi ko ē na’a ke lī mai. Ko ‘eku kole ki’i lī mai ange ha ki’i taimi tēpile hangē pē ko e me’a ko eni tau ‘osi sītu’a mei ai ‘e ‘Eiki Minisitā. Ko u tui ko ‘etau polopalema ko ‘etau lea kae ‘ikai ke tau hanga ‘o faka’ilonga’i ko e, mei he fo’i piliote ko ē ki he piliote ko ē ‘oku lava ai e fo’i ngāue ko ē, ki’i lī mai ange ha ki’i fo’i *time frame*.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘E Fakafofonga ka fai ia ki he ‘eku fakakaukau ta kamata taua ‘apongipongi ka ‘oku taki foki ‘a e Palēmiá te u lele atu ki ai mo e ki’i fokotu’utu’u te tau fai e me’a. Ko e me’a ko ē ‘oku ou fiefia taha au ai ko e fa’ahinga *direction* ‘oku ‘omai he ‘e Palēmia. ‘A ia ko e fo’i lea tau pehē ko e *nationization* ko hono ‘uhinga ko iá ‘oua to e tukuange kau *middle man* ke nau ōmai ‘o si’i tamate’i e kakai Tonga. ‘Unu e Pule’anga ‘o fai e me’a ‘oku ‘ikai ke lava he kakai māsiiva ‘o fai e me’a ko ē ko e fakatau atu kae ‘omai e silini ko iá ‘oua to e to’o he Pule’anga ha me’a. Ko e tukuhau ko e me’a ia ‘oku nōmolo kae ‘oua to e feinga nautolu ke ma’u ha’anau tupu kae si’i fakapaasi kotokotoa ‘a e me’a ko ia ki hotau kakai ‘oku nau si’i ‘alu ‘o fai ‘a e toutai. ‘E Sea ko e ki’i fakahoha’a pē ia ko u ‘oatu he fakamālō lahi atu ki he *CEO* pea mo e kau ngāue kae tautautēfito ki he kakai ko ia ‘oku nau si’i ō ki tahi.

Pea ko u faka'osi atu pē ko e māketi ko eni na'e, 'oku fakatau atu ai 'etau ika palu 'i Tonga ni mahalo 'oku pa'anga 'e 10 pa'anga 'e 12 ko e māketi ko ē 'i *Hawaii* vaha'a pē pa'anga 'e 38 – 42 he taimi ni. Mou sio ange pea mo e fu'u *exchange rate* he taimi ni. Pea 'oku mau hanga eni 'o feinga ke mau to e hū mai e mounu 'a e kau toutai ke tokoni atu. To'o e tute to'o e *CT* 'ikai ke mau fie kau he toutai ka ko 'emau si'i fie tokoni atu pē. Ko e anga pē fakamālō atu he ngāue lelei kuo fai 'e he kau toutai pea si'i poupou atu ki ai 'a e Pule'anga pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi kiate kimoutolu 'e Minisitā kae 'uma'ā e kau *CEO* mo e kau ngāue taimi lahi mau si'i tāpalasia 'ikai ke mau fakatokanga'i e ngāue lelei 'oku mou fai fakamālō ki he ola 'oku mou hanga 'o *present* mai he pepa ko eni. Mālō.

<002>

**Taimi** 1415-1420

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā, me'a mai Nōpele fika 2 'o Vava'u.

**Lord Tu'i'āfitu:** Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pea 'oku ou fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kau hūfanga atu 'i he talafakatapu.

### **Tokanga ki ha uafu ma'a e kau toutai & ngaahi pole e Potungāue Toutai**

Ko e ki'i me'a pē ia 'e ua 'oku ha'u ki he maama 'a e motu'a ni fekau'aki mo e līpooti ko eni. 'Uluakí pē ia ko 'eku fehu'i ki he Minisitā Le'ole'o, kuo 'i ai nai ha uafu 'o e kau toutai 'i Tonga ni? Ko e 'uluakí pē ia 'o e fehu'í Sea, pea ko hono ia 'oku ou hanga hifo ki he ngaahi pole ki he Potungāue Toutai. 'Oku lave'i pē 'e he motu'a ni faingofua 'etau talanoa 'atautolu 'i 'uta ni, ko e Potungāue ia ko eni 'oku talanoa 'a natula ia 'o pule'i 'a e 'ātakai 'o e feitu'u ko eni, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ivi ia 'o ha tangata 'e lava ke tau fangatua mo 'oseni mo e ngaahi 'ilo kuo teu'i 'e he Potungāue ni.

Ki he motu'a ni 'oku ki'i nofo pē au ki he peesi 61 ki he ngaahi pole ki he Potungāue Toutai, 'oku 'i ai 'a e poini 'e 8 ai, ko e ngaahi palopalema 'oku tatau ai 'a e 'ū va'a ngāue, ko e fika 2 'oku tokosi'i 'a e kau ngāue, ko hono 3 fakangatangata 'a e patiseti ngāue, te tau ma'u fakafēfē ha ola fakasaienisi mo e fakatupu 'o e koloa fakanatula fakaētangata ē 'ilo 'a e tangata ke tokoni ki natula kapau 'oku tokosi'i 'a e kau ngāue.

Ua, fakangatangata 'a e patiseti. Kapau ko e Pasifiki 'oku lahi taha hono tahi 'i māmani 'oku kelekelea ki he lau fakasōsiale, 'e founga fēfē ke tau kau 'i he tukufetuli mo māmani kā 'oku si'isi'i 'a e patiseti ngāue ki he Potungāue ko eni. Si'isi'i 'a e ngaahi me'angāue fakatekinikale lelei, vaka mo e me'alele, me'a mahu'inga ia 'e ua 'oku fiema'u ia ki he Potungāue ko eni ki he'enau ngaahi ngāue, si'isi'i 'a e ngaahi poloseki fakalalakaka mo e taukei pē 'ilo fakapule.

Sea, 'oku te'eki ai pē ke fakatokanga'i ia 'e he Pule'anga ia ko eni 'a e 'ū me'a 'oku totonu ke fai hono fakalaka fakaloto ngāue 'oku hanga ki ai hono ngaahi tu'utu'uni kae lava ke mānava 'a e kakai mei he ngāue 'oku fakai'ia atu 'e he Potungāue ko eni. Ko e hā ha'atau talanoa *forecast*, mālō pē kā ko e tefito eni 'oku fokotu'u mai ko eni he ngaahi pole ko eni, 'i ai 'a e fakahoko mai 'o pehē 'oku si'isi'i 'a e ngaahi poloseki fakalalakaka, tō nounou 'a e fengāue'aki fakataha mo e



ngaahi Potungāue fekau’aki, *MDAs*, si’isi’i ‘a e ngaahi ako ke langa hake ‘a e tu’unga ‘ilo ‘a e kau ngāue, si’isi’i ‘a e ngaahi me’a ngāue Potungāue hangē ko e ‘ofisi ‘i he ngaahi ‘out motu.

Sea ko māmani ko ene fokotu’u pē *headquarter* ko hono ngaahi va’a kuo pau ke nau tulituli atu ke ma’u ‘a e peseta ‘e 75 ke lava ke fakamānava ‘a e ngāue, tautefito ki he Potungāue ko eni. Ko ia Sea ‘oku ou fokotu’u atu ki he Feitu’u na ko e ki’i me’a pē ia ‘oku ‘ikai ke fu’u maama lelei kia au ‘i he lipooti ko eni. Mālō ‘a e ‘ū ngāue lelei kātoa mo e fengāue’aki ‘a e ngaahi ‘a e ngaahi sekitoa fakafo’ituitui, toka’i lahi ‘e au ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā si’i taufā ‘a e kakai fakafo’ituitui, pea mo e taha Sea, kapau ‘oku fu’u vaivai fu’u pehē hono fakaivia ‘o e Potungāue ni, tonu ke fai hano siofi ke fakasi’isi’i ‘a e ngaahi toutai mei tu’a ‘oku nau mālohi ange kinautolu he ivi ‘o e ngāue langalanga hake hotau kakai fakaloto fonua.

Sea, ko e lava ia ‘a e fakahoha’a mālō ‘aupito.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō hou’eiki, fokotu’u mai, poupou.

**Lord Tu’i’āfitu:** Sea tali si’i mu’a ke tali mai ‘eku fehu’i pē ‘oku ‘i ai ha uafu ‘o e Potungāue ko eni, mo e hā ha lau ki he ‘ū me’a ko eni ‘oku tōnounou, ko e me’a mahu’inga eni, ko e ngaahi nifo eni ‘o e Potungāue ko eni. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘eva noa’ia holo pē pea ‘asi ha fonua. Mālō Sea.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea, ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘atā ‘a e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘a e Minisitā *MEIDECC*.

### **Tali Pule’anga ki he fehu’ia me’a ki he uafu ma’a e kau toutai ‘i Tongatapu**

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** ...kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ho’o Kōmiti Kakato. Ko e tali ki ai, ‘io, kuo ‘osi tu’utu’uni ki ai ko e toe eni ‘a e ngaahi me’a fakalao ke fakakakato, kā ‘oku ‘osi tu’utu’uni ki ai ‘a e Pule’angá ke ‘i ai pē ki’i fo’i mape na’e ‘osi ‘omai pē ‘enautolu ‘a ‘enau fiema’u, ko e toe pē ‘eni ia ke fakakakato mai ‘oku ‘i ai ‘a e kongá ki ai ‘a e Poate Taulanga, pea ‘oku ‘i ai mo e ke na fengāue’aki pea mo e ‘Ofisi Lao, mālō ‘aupito.

**‘Eiki Palēmia:** Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he tali ‘o e me’a ko eni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai, Palēmia.

### **‘Ikai malava Pule’anga ke mafua ngaahi fiema’u kotoa e fonua**

**‘Eiki Palēmia:** Ko e tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae’uma’ā ‘a e toenga ‘o e hou’eiki. Ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai mei he Fakafofonga ‘o e ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u, ‘oku ne fakalau mai ‘a e ngaahi pole ‘a ia ko e ngaahi tōnounou ‘ikai ke malava ‘e he Pule’anga ke fakakakato ke ma’u ‘a e ngaahi naunau ko ē ‘oku fiema’u. Ko e ...

<005>

**Taimi:** 1420-1425

**'Eiki Palēmia** : ... Mahalo ko e tali nounou ki hení, he 'ikai pē ke 'i ai ha taimi 'e lava ai 'e ha Pule'anga 'o fakakakato mo feau, ke maau mo kakato kātoa 'a e ngaahi naunau 'oku tau fiema'ú. 'Oku fokotu'u 'etau kaveingá. Fokotu'u e tāketi ke tau a'u ki aí, pea 'oku tau nofo kātoa pē 'o faka'amu ke lava. Ka ko eni, 'oku 'ikai ke tau lava. Ko hono fakamo'oni eni 'oku 'ikai ke tau lavá. 'Oku 'i ai 'a e *Budget Support*. Ko e *Budget Support* ko e ngaahi pa'anga 'oku tau kole mei ha ngaahi fonua ke nau tokoni mai ke feau mo fakakakato 'etau ngaahi fiema'ú. Ko hono fakamo'oni ia ko ē 'a e 'ikai ke tau lava 'e hotau ivi fakapa'angá ke fakakato e ngaahi me'a 'oku tau fiema'ú. Ka neongo ia, ko e ki'i me'a ko ē 'oku ma'ú, ko e me'a ia ko ē 'oku tau fiema'ú, ke tau ngāue 'aonga 'aki, 'a e ki'i me'a pē ko ē 'oku ma'ú. Fakapapau'i 'oku tau ngāue'aki ia 'i he founa fakapotopototaha, mo e founa totonu taha ke ma'u ha ola.

'Oku ou fiefia au hono lipooti mai e me'a ko ení. Ko e ola ia 'oku ma'u 'i he fe'amokaki 'a e me'angāué. 'Oku 'ikai ke tuku ha feinga, Hou'eiki. Ka ko eni pē 'oku ou fakahā atu. Kapau 'e to e ha'u ha Pule'anga, 'i he Pule'anga ko ē na'e sītu'a atú, ko e me'a tatau. 'Ikai ke ma'u pē kakato 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'o tahí, kae lava 'e ha kau toutai, 'o fakahoko lelei mo a'usia 'a e ngaahi me'a 'oku nau faka'amu ki aí.

Ko ia 'oku ou fakahoko atu 'a e me'a ko ení. 'Oku tau fanongo kātoa pē ki he ngaahi pole, mo e ngaahi me'a 'oku faka'amú, mo e ngaahi tōnounou. Ka 'oku ou tui ko e poini mahu'inga tahá. 'Ai pē ke fakapapau'i, ko e ki'i sēniti 'oku ma'ú, 'oku vahe'i atu ki he Potungāue ko íá, pea 'oku tau ngāue fakapotopoto 'aki. Mahalo ko e poini ia 'oku ou pehē 'oku mahu'ingá. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

### **Fehu'ia taimi ke to e hoko atu toutai'i mokohunu**

**Lord Tu'ihanga** : Sea, kātaki, ki'i fehu'i pē ia 'a'aku. Tapu mo e Feitu'u na, mo e Komití, kae fokotu'u atu e lipooti. Ko e 'uhingá pē 'aku ki he Potungāue he fakahoko e fatongia ko eni. Kau eni he Potungāue, hangē pē ko e ngaahi huitu'a ia e fonuá. 'Ikai ngata pē he ma'u me'atokoni, ka 'oku to e tokoni lahi foki ki he to e *export*. Ma'u mai e pa'anga hū mai ki he fonuá. Ka 'oku hangē pē ko e feme'a'akí, fekau'aki mo e me'a ko eni ko e mokohunu. Hangē ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai, mo e 'Eiki Minisitā. Ko 'eku kole pē 'a'aku pē 'e lava 'o tali mai 'e he 'Eiki Minisitā, pē 'oku 'i ai e fakakaukau, pē 'oku vave ni mai hano faka'atā, 'a e 'uhinga kapau ko ena kuo mei a'u ki he ta'u e 5, pē 'oku 'ova he ta'u e 5, hono ta'ofi ko eni e toutai'í. Pē 'e lava 'o 'omai ha tali pau, ko e 'uhingá, pē 'oku 'i ai ha fakakaukau, pē 'e vave ni hano faka'atā 'o e toutai e mokohunú. Pea 'oku ou fakamālō he 'oku 'uhingá 'oku 'i ai e kau Mēmipa heni, 'oku lave'i 'e he motu'a ni, 'oku nau kau he tafa'aki ko íá. 'Oku nau kau he ngaahi kautaha *export*. Fakamālō 'oku nau fiema'u ke 'omai ha ... Mālō.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua** : Sea,

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

### **Toki mahino he ta'u 2019/20 aofangatuku ki he toutai'i mokohunu**

**'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o** : Fakatapu atu ki he Feitu'u na, Sea, 'uma'ā e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, kae 'atā ki he finemotu'a ni ke fai ha tali fekau'aki pea mo e fehu'i ko ia ki he mokohunú. Ko 'ene a'u ko ia ki he ta'u fo'ou, ta'u 2019/20, ko 'ene

kakato ia e ta'u e 5. Pea 'oku 'amanaki leva ke fakahoko ai e savea, pea toki fakapapau'i leva mei ai, pē 'e kei tāpuni ai pē, pē 'e faka'atā leva koe'uhí ke hoko atu 'a hono fakatau ko ia 'o e mokohunú. Mahalo ko e ki'i tali nounou pē ia ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato** : 2020.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua** : 2019/20. Ka ko e taimi foki 'oku fa'a fakahoko ai 'enau saveá, ko 'Okatopa ki Nōvema. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko ia.

**Lord Tu'ihā'angana** : Mālō 'aupito, Sea, ta ko ē ko e taimí e. Ta ko ē 'e toki ta'u e 5, ka na'e hangē e ngaahi fakamalangá ia ki he ta'u e 5. Ka 'oku ou tui pē kuo mahino 'aupito. Sai mālō.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō.

**Lord Tu'i'āfitu** : Sea, fakamolemole,

**Sea Kōmiti Kakato** : 'Io, 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

### **Tokanga ki ha ngāue fakataha fakafeitu'u he toutai**

**Lord Tu'i'āfitu** : Tapu mo e Feitu'u na, Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ki he 'Eiki Palēmiá. Pē 'oku tau kei kau fakataha 'a e *regional* he'etau ngāue fakataha 'i he toutai fakafeitu'ú, pē kuo 'i ai ha *alliance* kuo fakakaukau e Pule'angá ia ke tau kau tautolu ki ai? Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia he ko e 'uhingá na'a ku ma'u eni he'eku fakataha 'a e me'a ko eni 'a e ngaahi komiuniti 'a e *European Union* 'a 'Afilika, pea mo Pasifiki, mo e *Caribbean*, na'a ku Sea ai he Kōmiti e Tafa'aki Faka'ikonōmiká. Ka na'e 'ohake ai, hangē 'oku 'i ai 'a e *alliance* kehe ia 'a e *Polynesian* hā 'oku kau ai a Tonga ni ia, ke tau kau he alea ko ē e toutai. Hangē 'oku tau 'unu kitautolu, pea 'e faingata'a leva ai e ngaahi 'ū me'a ko eni 'oku 'omai ai e tokoni mei hotau ngaahi va'a fengāue'aki mei tu'á. Ko ia pē, Sea, mālō. Ko 'eku fehu'i ia ki he 'Eiki Palēmiá

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia** : Mālō 'Eiki Nōpele. Ko e 'isiu ko iá 'oku talanoa'i pē ia 'i he *Forum* 'i he ta'u ki he ta'u. ...

<006>

**Taimi**: 1425-1430

**'Eiki Palēmia** : Pea 'oku 'i ai 'a e *topic* lahi, 'oku fai hono talanoa'i mai he ngaahi ta'u mai kimuí ní, 'oku 'iloa faka-Pilitānia ko e *Building* 'o e *Blue Pacific Ocean*, 'a ia 'oku tō loto ai 'a e me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke lava 'a Tongá ni ke mavahe mei he fo'i sino faka-*regional* 'ikai ke lava ia. Ka 'i ai ha fokotu'utu'u, 'oku fai ia ...'oku 'ave kātoa 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi motú,

‘o ‘ave ki he fo’i sino ko ení, pea ko nautolu ‘oku nau hanga ‘o fatu mai ‘a e *policy* ‘oku ai ke ngāue’aki fakalūkufua. ‘A ia ko e tali nounou ki aí. ‘oku ‘i he me’a ko ia ki he faka’ilo mo e ngaahi me’a pehē. Ka ‘oku ou talanoa atu pē au ia ‘i he tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e toutai ‘a Tonga ní.

‘Oku ou ki’i lave atu ki he mokohunú Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokotaha Minisitā he tafa’aki ko ení, ko e tokotaha ko ení na’e ngāue ‘i he *Commonwealth*, pea ko ia na’á ne tokanga’i ‘a e toutai ‘i he Pasifikí, ngaahi fonua ‘Afiliká pea mo e Kalipiané. Ta’u ‘e hongofulu-mā-valu ‘ene ngāue ai. Pea mou vakai ange ki he tu’unga falala’anga ‘o e tokotaha ko ení. Ko ‘ene fokotu’utu’ú ení ‘oku ‘omai ki he mātu’á ni, ‘a ení. ‘Oku mahino pē ‘a e fiu talí, mahino pē ‘etau tatalí, ka tau kātaki, tau tatali pē mu’a. Ka ko u fokotu’u atu ki he fa’ahinga ko ení ‘oku nau pehē ke ō ki tahí, ‘oleva ke maau ‘etau fokotu’utu’u ‘a e *marketing*, ka tau toki faka’atā ‘a e me’á. Na’a ‘ilo ange kuo mou ō ‘o mokosia mo hela’ia, pea mate atu ha ni’ihi, pea ‘omai ‘a e ola ‘oku mou ma’ú, ‘oku ‘ikai ke ma’u. ‘Oleva ke maau ‘a e fokotu’utu’u ko ení, ke tau lava ‘o ‘ai ‘a e fo’i sino pē ‘e taha ke ‘ave kātoa ki ai ‘a e mokohunú ‘o fai ai pea tau toki hanga ‘o pule’i ‘a e *price* ‘i he māketí.

Ko hono uá, fekau ‘a e ni’ihi ko ení, ke ō ‘o tō tutu, pea mo ō ‘o tō kava, lahi ‘a e ngaahi me’á. Ko Ha’apai ‘oku lahi ange ‘a e vaó mo e me’á he me’a ko ení ..’Ange’ange ia ‘i Vava’u, ‘oku peseti ‘e fiha. Ko e kavá ena ‘oku ō ki ai...

**Lord Tu’ilakepa** : Sea ki’i Fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Palēmia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a mai Fika 1 ‘o Vava’u.

**Lord Tu’ilakepa** : Sea fakamolemole ko ‘etau tipeiti pē, pea fakamolemole pe ‘Eiki Palemia. Ko ‘eku Fakatonutonu ‘a e Feitu’una. Me’a pē koe ‘i Ha’apai, ko Vava’u ka ke ka to e me’a ange kimuí ni, lahi ‘aupito. Ka ‘oku ou ‘ohovale au he fo’i Lipooti ko ē na’e ‘ai ‘e he Feitu’u na ‘aneuhú, ka ‘oku ou kole atu pē, kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a pehē, ‘oua ‘e to e ‘omai ki he Falé ni. Pukepuke, mou ō ‘o ‘ave ki he Minisitā Polisi, he ‘oku kovi ia ki he Takimamata ‘a hotau vahefonua. Ko e me’a ko ení na’e ‘asi mai na’e ma’u mei tahí, ‘oua te mou fa’a ō mai ‘o lipooti he Fale ko ení. ‘Ave ki he Minisitā Polisi, pea ‘oku poto ‘a e Minisitā Polisi hono ‘ave ‘a e me’a ko ia. Fakamolemole ‘Eiki Palēmia, ki’i me’a hifo pē ka mau ki’i lave ‘o tokoni atu ki he Feitu’u na.

Ko e me’a ko ia ‘oku si’i ‘oatu ‘e mautolu he me’á ni. Fai pē ‘e he kakaí, fai ‘a e tō tutu, fai pē ‘e nautolu ia ‘a e ‘ū ngoue kehe, tō mo e kava. Ko mautolu he taimí ni, kuo a’u ‘a e kavá he taimí ni ki he tu’unga ‘Eiki Palēmia, ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ‘e fēfē ‘a e kavá, he tu’u he kaha’ú. Vanilá pa’anga ‘e taha afe ki he kilo. ‘Oku ke me’a ange ki he tōtōatu ko ē ‘a e ngāue. Sai he na’a mou tō vanila. Mou sai pē mo mou me’a pē moutolu he ngaahi fu’u me’alele ko ená, mo mou me’a holo, ke mou mea’i mai ‘emau faingata’a’ia, to’o mo e fu’u sio’ata uku, mo e fu’u sū pato patū ki lotolahi ‘o uku ai. Kau ‘a e motu’á ni he ‘alu ‘o sio he me’a ko ia ‘Eiki Palēmia. Pea u faka’amu ange ke ‘i ai ha founa, ke mou me’a mai fakahinohino kimautolu he founa, pea fa’u ha Lao ke faka’atā’atā kimautolu pea ma’u ‘a e ‘ilo fo’ou ai. Ko ho’omou liliu ko ena ki he fakalalakaka faka-‘ikonōmiká ‘e me’a atu ‘a e Minisitā ia ‘o fe’auhi mo e kau Siainá ‘i ‘olunga.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu eni Vava’u Fika 1. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, ko u fakatonutonu atu pē ko eni 'a e me'a ki he me'alele fo'ou. 'Oku 'ikai ke 'ilo pē ko e Feitu'u na pē ko e 'Eiki Sea Le'ole'ó, 'a e me'alele fo'ou, 'a ē na'e toki 'omai. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato :** 'Oku 'ikai ko ha fakatonutonu ia 'Eiki Minisitā Pa'anga. Me'a mai koe

**Lord Tu'ilakepa :** Ko e me'a mālie Minisitā Pa'anga, ho'o me'a mai 'aki, 'oku 'i ai 'a e *Vehicle Committee*, 'o mou me'eme'a pē moutolu ai. Ko 'eku 'ilo'í pē pea u hū atu leva. Sea, talitali 'a e Feitu'u na na he 'e 'omai 'a e me'alele 'e he Minisitā Pa'anga ke ngaue'aki 'e he Feitu'u na . Ko 'eku lave'i ia 'a e *Vehicle Committee*, ta ko ē ko ho'ou fakafō'ou kotoa 'a e Pule'anga ki ai. Toki lave'i 'e he motu'á ni, si'i me'a atu 'a e 'Eiki Seá 'i he feinga ma'á e fonua ni, kae 'ohake 'a e motu'á ni 'ou 'ilo, pea u lele atu leva 'o kole. Pea 'oku sai hono fetongí, ke hā ? Ke nga'unu 'a e ngāué pea matamatalelei 'a e Hou'eikí he Falé ni, tautautefito kia kimoutolu kau Minisitā. 'Eiki Palēmia 'oku ou kole atu,

**Sea Kōmiti Kakato :** 'Eiki Nōpele me'a mai pē he vanilá mo e ...

### **Tokanga 'e maau ki 'a fē ha maketi ki he mokohunu**

**Lord Tu'ilakepa :** Te u foki mai leva ki he vanilá pea mo e kava. 'Eiki Palēmia me'a pē 'a e Feitu'u na ho fatongiá, ako'i ho'o kau Minisitā ke nau to e tokanga ange. Tuku ke mau 'oatu ...

<008>

**Taimi:** 1430-1435

**Lord Tu'ilakepa:** 'a e ngaahi fakakaukau 'a e kakai lelei. Hangē ko eni ko e mokohunu. Mou hanga angē 'o me'a mai ko e hā e founa te mau lava pē mautolu he ko eni kuo 'osi 'i ai homau ngaahi feitu'u 'oku pule'i makehe. Hā e founa te mau lava 'o to'o pē ngaahi me'a pule'i makehe 'o 'oatu ki ha māketi kuo 'osi teuteu mai. Kuo 'osi fu'u lahi 'a e me'ahuhu valu ia ke fai mo uta. Ka 'oku, ko fē māketi te mou fai mo, 'alu eni ke ta'u 'e tolu pē fā 'Eiki Sea ho'omou 'i he Pule'anga, 'a fē nai ke fai mo ma'u e māketi. Ko e māketi ko eni 'oku mou fakahū mai e Minisitā Leipa ke 'omai ko e *Trade*, to e liliu ke Fakalalakaka Faka'ikonōmika. 'Osi eni e ta'elava 'a e me'a ko ena 'ilo makehe, 'ilo fo'ou 'oku ne to e heke eni 'o 'ai mo e 'ikonōmika fakalalakaka. Ko fē leva e tu'unga te tau, te mau a'u ki ai pea mo e si'i fakatangi 'a e kakai e fonua ai. Mou fakamolemole pē kapau 'oku 'i ai ha ngaahi lea ...

**'Eiki Palēmia:** Ka u faka'osi atu ā mu'a.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Io me'a mai Palēmia.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Io ka ke hoko atu ā 'Eiki Palēmia he 'oku mo'oni e Feitu'u na ia ...

### **Tapou Palēmia ki he kāinga Ha'apai ke nau tō e tutu mo e kava**

**'Eiki Palēmia:** Ko 'eku tokoni pē 'a'aku eni pē 'oku mou tui ki ai pē 'ikai? Pea 'oku fanongo mai 'a Ha'apai heni. Na'a ku toki ha'u ko ē, 'oku 'i ai 'eku ki'i līpooti makehe ki Ha'apai 'i he

me'a ia he Heulupe nau 'alu ... Ka nau hanga 'o vakai'i 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e ngaahi 'api ko ē 'oku 'ikai ke ngoue'i. Mou kātaki pē kāinga mou fanongo mai. Ko e me'a ko e tutu 'oku tu'umālie ai e tokolahi 'i Ha'apai. Pea ko u 'ilo'i te mou fakamo'oni'i pē 'e moutolu ia. Pea ko u tokanga atu ki he ni'ihī ko eni 'oku ō uku mokohunu. Ko u fokotu'u atu tatali e ki'i uku mokohunu ke 'oleva ke 'osi e me'a ko ē ka tau ō he ki'i fo'i vaha'a taimi ko eni 'o tō tutu mo tō kava. Lava lelei. Ka he 'ikai ke u to e lea au ki Vava'u he 'oku tuputāmaki e kāinga mei Vava'u, te u 'ai pē 'a Ha'apai te u ala lea ki ai.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, fakamolemole 'oku 'ikai ke fai, 'oku tau faka'amu tautolu he Fale ni ke tau fiefia pea tau feme'a'aki ki ha me'alelei ma'a e kakai 'o e fonua. Kapau, mahalo ko e talu 'etau kamata he uike ni 'Eiki Sea moutolu pē Hou'eiki Pule'anga 'oku mou me'a mai mo e ngaahi fo'i fakatuputupu langi pea 'oku tō holo e Fale ni 'i he ngaahi fo'i fakatuputupu langi ko ia. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku mau 'oatu ko e ngaahi me'a fakafiefia pē. Mokohunu, tō tutu 'oku mau poupou atu ki he tutu 'Eiki Palēmīa ka te mau tō tutu fēfē mautolu he 'otu motu 'oku si'isi'i homau kekelele? Ko tahi pē 'oku mau si'i lava 'o ō ki ai 'o uku ai 'o ma'u ai e ki'i me'a tokoni.

**'Eiki Palēmīa:** Ka u faka'osi atu 'a tahi.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Palēmīa.

**'Eiki Palēmīa:** Ko tahi 'oku 'i ai mo e me'a kehe ko e feke, ko e fīngota, ko e ika, 'ikai ke tau fakalau 'e tautolu ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**'Eiki Palēmīa:** 'A e hingoa e ika. Mou kātaki atu 'o ō 'o fāngota'i e me'a ko ia ka tau ki'i tuku mai ha faingamālie ke lava mu'a e me'a, palani 'a e Pule'anga he ē?

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oleva, 'e Hou'eiki ko eni, 'oleva ho'omou poupou. Fakamolemole, 'oku mou mea'i ko e feke 'oku fakataimi pē pea 'oku 'i ai e taimi ia 'oku puli atu e feke 'o ki'i mālōlō, ke ke mea'i pē 'Eiki Palēmīa ...

**Lord Tu'iha'angana:** Kātaki, kātaki Palēmīa.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

### **Poupou ke tō tutu kāinga Ha'apai**

**Lord Tu'iha'angana:** Ko 'eku poupou he 'oku ou poupou ki he 'Eiki Palēmīa ko e 'uhinga 'Eiki Sea mo e Fakafofonga Ha'apai ko ē ko e tala ē 'oku talamai he 'Eiki Palēmīa ki Ha'apai na'e kole mai e Fakafofonga Ha'apai fai mo 'oange ha faingamālie ki Ha'apai ke nau fa'u ha *policy* mo ha me'a ki honau 'ōseni. Pea 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmīa tau 'ai pē he tutu feifeinga pē ai kae 'oleva ke fai e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga, mou poupou ko e me'a ia ko u poupou atu ki ai. Tau feifeinga atu pē he tutu, fakamāsima mai mo e pōsē lelelele atu ai kae 'oleva ke fai e palani 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

**Mo'ale Fīnau:** Sea, fakamolemole Sea ka u ki'i ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō me’a mai Ha’apai 12.

**Mo’ale Fīnau:** Sea ko u fakatapu atu ki he Feitu’u na. Sea ‘oku ou tui au ‘oku fiefia ‘a e kāinga he fanongo mai ki he me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia. Pea ‘oku ou tui au ia ko e laumālie ia ‘oku fiema’u ‘e he Tonga. Pea hangē ko e kāinga Ha’apai, na’a ku fokotu’u ‘anenai ‘Eiki Sea na’e ‘i ai e me’a kehe na’a ku tokanga au ki ai. Mahino lelei ‘aupito ki he kāinga ia ‘Eiki Sea e ngāue pea ‘oku nau ‘ai honau taimi ke nau fakahoko e fanga ki’i ngāue kehekehe. Ko e koloa ko eni ‘Eiki Sea ko ‘eku me’a ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenai ko e fatu *policy*. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘oku pehe ni, ko e koloa ko ‘eni ‘i he’eku ‘ilo kapau ‘e ava he ta’u fo’ou ‘osi ia he ‘oku kaiha’asi pē ia. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ko, ‘ikai ke u tokanga au ia ki he mokohunu pē ‘e ava ‘a fē, ‘oku ou tokanga au ke tau to e ki’i tokanga ange mu’a koe’uhī he ko e koloa ko eni ‘oku ‘ikai ke malu ia ‘Eiki Sea ‘i hotau vahefonua ni ‘oku ‘osi līpooti mai kiate au ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi feitu’u kehekehe ‘oku mama holo ai ‘a e me’a ko eni pea ko ia ‘Eiki Sea ‘a e, na’e ‘uhinga pehē ‘eku fokotu’u ...

<009>

**Taimi:** 1435 – 1440

**Mo’ale Fīnau:** ... ‘anenaí. Pea mo e taha ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni. Manatu’i ko e fanga ki’i motu kotoa pē ‘i Ha’apai ‘oku kehekehe honau natulá. Tau fakatātā. Te u nofo pē he ki’i motu ko ē ko Felemea. Ko Felemea, ko ‘enau ma’u’anga mo’uí ‘a nautolu ko ē mei tahi ko ē ki he’enau ma’u’anga pa’angá ko e limú pea mo e fīngota ko e kaloa’a mo e mokohunu, fo’i tolu pē ko ia. ‘Oku ‘ikai ke lava ha tō ia ha tutu ai ko e ‘uhinga ko e ki’i ‘ēlia ‘oku si’isi’i. ‘A ia ko e ‘uhinga ia e fokotu’u ko eni ko e ‘uhingá he ‘oku tau lave foki ‘i he *economic development*. Ke lava angé ‘e he Pule’angá ‘o fai mo fatu ha fa’ahinga me’a ke taufonua. Ko e laumālie ia nau ‘ohake ai he fokotu’u ‘anenaí. Koe’uhí he kapau ko ‘etau feinga ke tau hanga ‘o *develop* ‘etau *economy* ‘a tautolú, ko e ta’u eni ‘e fiha ‘Eiki Sea, ‘a e fononga mai ‘a e *SMA* ko ē ‘a e ki’i motu ko eni ko Felemea.

Tau pehē kapau ko e ta’u eni ‘e 10 hono fakaava ‘enau *SMA*. Te’eki ai ke ‘i ai ha fa’ahinga ola ia ‘Eiki Sea ‘o e *SMA* ko eni ke ‘omai ke tau sio ki ai ko e *income* ē ‘a e fo’i fāmili takitaha ‘i he motu ko eni. Ko e me’a pē ‘oku talamai aí ‘oku mahu ‘a e *SMA*, lahi e iká mo e me’á ai. ‘Eiki Sea ki he *develop* faka’ekonōmiká. Ko ia ai ‘i he’ene pehē ‘oku ou kei tu’u pē ‘eku fakakaukaú ke ‘omai mu’a ha ki’i taimi tēpile. Ko e taimi ko ē na’a ku hū atu ai ‘o ngāue ‘i he Pule’angá ‘i he ki’i fo’i ta’u ‘e 3 pē 4 ko eni. Na’a ku fakatokanga’i ai ‘Eiki Sea ‘a e matolu ko ē ‘a e me’a ko e fu’u palani. Ko e palani ko eni ‘oku ‘i loto kātoa ai e ‘ū me’a ko eni ‘oku tau ‘osi talanoa ko ē ki aí, ‘a e tō e ngoue ko ē, mo e tō e ngoue ko ē. Pea ‘omai ai mo e ngaahi ola kuo pau ke a’usia ‘e he kakai ko eni ‘oku tau ui ko e kakai masivá.

Talu mei he ‘aho na’a ku hanga ai ‘o huke ‘ū palani ko eni ‘Eiki Sea, ko hoku fuofua ‘ahó ia. Pea u tāpuni e ‘ū me’a ko eni mo e ‘ikai pē ke u to e, ‘ikai pē ke u to e fakaava ‘eku fakakaukaú ‘aku ia ke to e ha’u ha taha ‘o talamai ha’ane palani. Hou’eiki, ko u kole fakamolemole pē na ‘oku hala ‘eku, na ‘oku hala fakatekinikale ‘eku fakalea atú. Ko e ‘ū fokotu’utu’u fakapotopoto ko eni ‘oku ‘osi kātoa he ‘ū palani ‘oku a’u ‘o ta’u 20. Ko e laumālie ko ē na’a ku ‘o hake ai e me’a ko eni ‘Eiki Sea, ko ‘eku tokangá, ko fē taimi te tau a’u ai, te tau taufonua ai. Pea kole fakamolemole pē

na ‘oku fu’u ‘oho’oho mu’a atu ke u pehē ke fai ha palani. Hou’eiki, ko u ‘osi puke au ia he me’a ko e palani. Ko u lotu au he taimi ni pea ko u tui ‘oku tatau, ‘oku pehē pē mo e Minisitā Leipá. Ko e ola, ko e olá ke tau sio ki ai. Ko ‘eku tui ko ē ‘a’akú, ‘osi fe’unga kātoa e koloa ‘osení ke hū ki he māketí ‘i he ta’u, ‘i he ta’u ni pē. ‘Ikai ke u to e tui au ia ‘Eiki Sea ki he pehē mai ke fatu e palani *policy* koe’uhí ko e fakamāketi e mokohunú. Ta’u eni ‘e fiha ‘etau fononga mai ‘oku te’eki ai ke fai ha sio ia ki ha me’a. Pea ko ia ‘i he’ene pehē Hou’eiki pea mo e Fale Alea ‘o Tonga, ko e laumālie ia na’a ku ‘ohake ai e me’a ko eni ‘anenaí. Mole ke mama’o ke pehē ke u hanga ‘o feinga ke u hanga ‘o, tau pehē ke to’o mai e si’i kāinga e Fo’i ‘One’oné ke pehē ‘oku nau ta’etokanga ke nau hanga ‘o kumia ha fa’ahinga ma’u’anga mo’ui, mole ke mama’o. Ko ‘eku ‘ohake me’a ko eni ‘Eiki Sea mei he me’a ‘oku ou sio faka’aho ki he tu’unga ‘o ‘enau mo’uí, ‘oku ou sio faka’aho ki he me’a ‘oku nau ma’ú, ko u sio faka’aho ki he ngaahi faingata’a’ia ‘oku nau fepaki mo ia. Pea ko hoku fatongia ia ko hoku ngafa ia ‘o’oku, fatongia Sea ki hoku kāinga ke u hanga ‘o kumi.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea ki’i tokoni atu ki he Fakafofongá, pē ‘e lotu pē ki ai ki’i miniti pē ‘e 1.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ki’i tokoni.

**Mo’ale Finau:** Sai pē.

### **Fakahā Pule’anga nau ‘osi ngāue ki he māketi ki he mokohunu**

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea ko u ki’i tokoni atu pē ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki aí, ko e me’a tofua pē ia ‘oku fai ‘e he Pule’angá ko eni he ‘aho ní. ‘Oku mahino e taimi ia te tau a’u ai ki he fo’i ta’u ko ē na’e fiema’u ‘e he Minisitā Toutaí ke tau ki’i ta’ofi ki aí. ‘Oku te’eki ai ke tau a’u tautolu ki ai kuo ‘osi fekau au ia ‘e he Palēmia ke u kumi e māketí. Mau ‘osi ma’u ‘emautolu e māketi ‘e taha, ka ko u faka’amú ke tau sio ki ha māketi ‘e 7 pea tau sio ai ki he ngaahi *price*. ‘A ia ‘oku mau ‘osi ngāue’i ‘emautolu ia e māketí. Ko e ‘aho pē ko ē ‘oku pehē atu fakaavá kuo ‘osi lava mo e māketí. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha fa’u *policy* ia Fakafofonga. Ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki aí, ko e me’a ia ‘oku tau ‘alu atu aí. Ko e, kapau na ke fakatokanga’i e me’a na’a ne me’a ki ai ‘a e Palēmia.....

<001>

**Taimi:** 1440-1445

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** ... ‘Oku tau feinga’i he taimi ni e māketi ke fai ia he Pule’anga ‘omai ki ai ‘etau mokohunu tuku atu kitu’a ko e hā e silini lahi taha ‘e lava ke ‘omai pea ‘ave ia ki he toutai ‘oua to e tupu e Pule’anga ka toki ‘i ai hanau totongi tukuhau ko e me’a pē ia ‘oku nōmolo. ‘A ia ko e ki’i fokotu’u ia ke tokoni atu pē Fakafofonga. Tau ‘osi, manatu’i ko e ngaahi fokotu’utu’u ena ia he kuohili ‘oku ke kei lave mai ki ai fanga fu’u palani ko ē na’e kei tukumai ko ē ‘i he ngaahi fu’u *desktop* ko ia. Kuo ‘osi ia. Ko e fokotu’utu’u fo’ou ko eni tau lele tautolu he ngāue. Mou sio ki he ola pēseti ‘e 50 ‘a e ‘alu e *trade* ‘o e ‘ōseni ‘alu ki ‘olunga pēseti ‘e 50. Ko e ola pau ia. Mou fakafuofua ka ke liunga ko e toni ka u ki’i lau atu. Ko e toni ‘e 2611 toni mou fakafuofua ki ai. Mou liunga e toni ko ia ‘aki e 1000 ko e kilo ia.

**Siaosi Sovaleni:** Sea kole pē ke ...

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Liunga ‘aki ia ‘a e pa’anga ‘e 42 ke ki’i *round off* pē.



**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu Minisitā.

**Siaosi Sovaleni:** Kole pē pe te u ki'i 'eke ki he Minisitā ki'i fehu'i.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Te'eki ke u sio he ola lelei mo e ola lahi faka'uli'ulia mo'oni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e ki'i fehu'i eni Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Ko ia.

**Siaosi Sovaleni:** 'A ia ko e hiki pēseti 50 ko eni kimu'a ia pea ke toki kumi e māketi ? 'A ia na'e sai pē lele ia 'a e *private sector* mo e potungāue pē ko e, he ko ho 'uhinga 'a koe ko e pēseti 'e 50 ia ko eni ia he ta'u kuo'osi ia. 'A ia ko e, 'e to e lahi ange ia ...

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** 'Ikai 'oku māhino ia ka u tali atu au ho fehu'i.

**Siaosi Sovaleni:** Ko ia mālō.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Kuo 'osi māhino e poini ia tu'o taha pē 'oku fe'unga ia 'oku māhino ia ka u tali atu e fehu'i.

### **Taukave kumi Pule'anga e maketi pea 'oua ma'u ha'ane tupu mei ai**

'Oku 'i ai e me'a 'oku tau, 'oku hoha'a ki ai e Pule'anga ko eni Sea. 'Oku tau *agree* tautolu ia mo e me'a ko eni 'a e *World Bank*. 'Oku 'ikai ko e taumu'a ke tu'umālie e fonua ko eni tau pehē 'o hiki e *export* 'aki e pēseti 'e 50. Ko e fehu'i loloto ange ko hai 'oku ne ma'u 'a e monū'ia ko iá ka u 'ai atu ke māhino 'a e tali ko ē 'oku ke 'omai. Ko hai na'a ne ma'u kotokotoa 'a e silini lahi taha 'o e mokohunu 'i he taimi na'e toutai'i ai? Tau talanoa māhino. Pa'anga 'e 40 ki he mātu'a na'a nau uku mate ni'ihiki ka ko hai na'a ne ma'u e fu'u vaha'a lahi taha 'o e silini ko iá monū'ia ko ia. Ma'u ia he kau *exporter*. Me'a ia na'e 'ikai ke mou fakatonutonu. Ko e hā e me'a 'oku talamai he Palēmia he 'aho ko eni. 'Alu 'o kumi e māketi 'oua na'a to e ala e Pule'anga ke ma'u ha'ane tupu mei ai. 'Ave kotoa 'a e monū'ia ko iá ke 'ave ia ki he kakai ...

**Siaosi Sovaleni:** Mālō 'Eiki Minisitā. Kole pē ke 'oatu mu'a e ki'i fo'i fehu'i ko eni.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Ko ia.

### **Fehu'ia pē 'e to e kau sekitoa taautaha he hū atu koloa 'oseni ki muli**

**Siaosi Sovaleni:** 'A 'oku mou 'uhinga moutolu ia 'oua to e 'ai ha *private sector* ia ke nau hū atu e ika mo e mokohunu, fai kotoa ia he Pule'anga ? Ko ho'o tali ia?

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Mālō ka u tali atu. Ko e ni'ihiki ko ē 'oku nau ō 'o toutai pea nau ō pē 'o fakamāketi 'enau ika ...

**Siaosi Sovaleni:** Ko u kole pē pe ko e 'io pē pe 'ikai he ko e 'uhinga na'e 'osi malanga mai 'anenai.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Ikai ko e, Sea kātaki fakamolemole fehu’i pea ke me’a ki lalo ka u tali.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Io ko e ...

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Oku ‘ikai te ke pule’i koe pē te u ‘io pē ‘ikai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali mai Minisitā.

### **Fiema’u ke tokoni’i Pule’anga ‘a kinautolu faka’ofa mo masiva**

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Io mālō. Sea te u ‘oatu e talanoa hangatonu ko eni ke tau fakafaikehekehe’i. ‘Oku ‘i ai e kautaha ‘i Tonga ni ko e kautaha toutai lahi taha ‘i Tonga ni ko e ‘Eti Palu. Ko e fehu’i ? ‘Oku ne fiema’u ‘a e tokoni ‘a e Pule’angá ke tau hanga ‘o fakamāketi atu ‘ene ika ? Mole ke mama’o. ‘Oku to e ‘i ai ha taha ‘oku tu’u vaha’a ‘i he fu’u laione ko eni mo e māketi ? Mole ke mama’o. Sai māhino leva ‘a e *private sector* ia ‘a ē ‘oku fehu’i ki ai. ‘Ikai ke fiema’u ke kau ai ‘a e Pule’anga. Sai tau ha’u ange ki he tama mokohunu ko ē ‘oku ‘alu ‘o uku pea mate ai e ni’ihi. Te ne lava ‘o ‘alu ‘o fakatau ‘ene mokohunu ki muli ? Hā ‘etau tali ? ‘Ikai ! Ko hai leva ‘oku ne fai e fo’i ngāue ko ia ? Ko e kau *middle man* ‘oku nau to’o kotokotoa ‘a e monū’ia kae ‘ave momo. Ko e me’a ia na’e totonu ke mou fakatonutonu. Talamai he Palēmia he ‘aho ni tukuange kau tama ‘oku nau lava ‘o fai e ngāue ke nau hanga pē ‘o fakatau atu fakamāketi ‘enau koloa mei ‘oseni ‘ia nautolu ke nau tau’atāina pea nau hoko atu. Ko e ni’ihi faka’ofa mo māsiva ko eni ko ē ‘oku nau lava e toutai ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau poto fe’unga pē ko ha’anau sēniti fe’unga pē ko ha taukei ke nau fakamāketi ‘enau koloa ki muli, ‘unu e Pule’angá ‘o tokoni’i ia. Ke sio ki ai.

**Siaosi Sovaleni:** Ko ‘ene maau pē ‘Eiki Minisitā pea tali mai mu’a ‘eku fehu’i.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Io ‘e Sea kapau ‘oku te’eki ai ke, sai pē kapau te u to e *rewind* atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ...

**Siaosi Sovaleni:** ‘Ai ke to e fakamāhino’i atu pē Sea ‘eku fehu’i. ‘A ia ko ‘eku fehu’i ...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oleva.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘E lava pē to e *rewind*.

**Siaosi Sovaleni:** ‘A ia ko ‘eku fehu’i ...

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Kae ‘oleva kuo ma’u e fo’i māhino.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oleva Fakafofonga mo Minisitā.

**Siaosi Sovaleni:** Ko ia mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fehu'i kuo 'osi māhino kia au e tali.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** 'E Sea 'oku māhino ia kia koe 'ikai ke māhino ia ki Tongatapu tolu. Mahalo fiema'u ia ke to e *rewind* e fo'i ...

**Sea Kōmiti Kakato:** To e me'a mai Minisitā 'o tali mai e fehu'i.

**Siaosi Sovaleni:** Mo e ki'i fakamanatu mai pē 'Eiki Minisitā na'a ku 'eke atu, tuku 'a e *private sector* ia 'ikai ke nau to e ō nautolu 'o 'ave 'enau *products* kae fai ia he Pule'anga? 'A ia hangē ko ho me'a 'anenai ko ē kia 'Eti Palu, sai pē 'a e toutai ia? Ko ia?

**Sea Kōmiti Kakato:** Sai kuo māhino ia. Māhino ia.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Tuku ke u tali fakalelei.

<002>

**Taimi** 1445-1450

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** ...'Eiki Sea 'oku ...

**Sea Kōmiti Kakato:** He 'ikai ke u tali ia 'e au.

**Siaosi Sovaleni:** 'Ikai, ko e 'uhinga ke tali mai.

**Sea Kōmiti Kakato:** ...he te mo lōloa ē ho'omo feme'a'aki.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'Io, 'oku 'ikai ke ala 'a e Pule'anga ki he me'a 'oku fai 'e he *Private Sector* he 'oku nau malava 'enautolu fakaivi fakataukei ke nau fai 'a e me'a ko ia ma'a kinautolu.

**Siaosi Sovaleni:** Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá Sea...

**'Eiki Minsitā Fefakatau'aki:** Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea he ko e 'uhinga ko e mōmeniti ko ē 'e ala mai ai 'a e

**'Eiki Minisitā Fefakaltau'aki:** Ko e talanoa ki he masiva.

**Siaosi Sovaleni:** ...Pule'anga 'o fai 'a e me'a ko ē 'a e *Private Sector*...'oku 'i ai 'a e palopalema

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Tongatapu 3, Tongatapu 3 mo me'a ki lalo. Tau 'unu leva ki he me'a ko ē ki ha taha 'oku fie me'a ki ha taha te ke poaki ki he Sea, pea te u toki fakangofua atu ke ke me'a, pea ke me'a, me'a mai Minisitā 'o tali 'a e fehu'i, 'ikai tuku ka u fakahoko mai 'e he Minisitā, ko kinautolu 'oku nau lava 'o fakahoko 'a e fo'i vaha'a ko ia ki tu'apule'anga, pea nau fai pē 'enautolu ia 'enau ngāue, ko e si'i ni'ihi ko ē 'i Ha'apai 'oku 'ikai ke nau lava ko ē 'o fua 'enau ika ki tu'apule'anga, pea tokoni'i ia 'e he Pule'anga. 'A ia ko e mahino ia ki he motu'a ni.

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea.

**‘Eiki Palēmia:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Palēmia.

### Fokotu’u Pule’anga ‘ai pe fo’i sino ‘e taha ke fakatau atu ki ai mokohunu

**‘Eiki Palēmia:** Tau ki’i talanoa pē he mokohunu tukuange ‘a e māketi ika. Ko e mokohunu ko ia ‘oku fai ai ‘etau talanoa, talu ‘a e hake mai ‘a e me’a ko eni mo ‘etau ‘osi ‘ilo lelei pē ‘etautolu ‘a e faka’ofa ‘a e si’i kau uku ‘o mate he mokosia ōmai pea ma’u ‘a e ki’i sēniti si’isi’i. Sea, kā ko hono vete ‘a e palopalema ni ‘oku ou talanoa ki ai, na’a ku talaange ‘ai pē fo’i sino ‘e taha ke ‘ave ki ai ‘a e mokohunu kātoa ‘o fakatau ki ai, kapau te tau *hire* ha kau Siaina ke nau ōmai ‘o ngāue ‘i he fo’i sino ko ia, taha pē, pea nau hanga ‘o hū atu ‘a e me’a ‘o hū atu ki muli.

Ko e mokohunu kapau te tau talanoa ‘i he ika, ko e *issue* kehe ia, ka ko e mokohunu ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘etau talanoa, ko e fakakaukau ia, tatau tofua pē mo ē. Kātaki pē kau lave ki he me’a ko eni, mo e me’a ko e ahi, na’a ku talaange ōmai ‘a e kakai kehe ‘o fua ‘a e ahi pea nau ō nautolu ‘o ‘ave koniteina ‘o nau tu’umālie ai. Ko e ahi ‘osi tala ki he Minisitā taha pē, ‘oua na’a to e fakatau ahi ha taha ‘i he fonua ko eni, fonua ko eni ‘ave pē ahi ki’i fo’i sino ‘e taha, sino ko e Pule’anga, Poate ke nau ‘ave ‘a e me’a ko ia.

Kaekehe ko e ‘uhinga pē ‘eku lave ki ai he ko e fo’i *product* ia ‘e ua ‘oku fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ko eni ko e *product* ‘oku totonu ke ma’u ai mole ai ‘a e lau miliona, ka ko hono founa eni mo hono fokotu’utu’u eni ‘oku mau fai atu. Ko ia ‘oku ou kole atu fe’unga, fe’unga ‘etau talanoa ‘i he mokohunu.

**Lord Tu’iha’angana:** Sea fehu’i pē ‘aku ki he ‘Eiki Palēmia ke ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Ha’apai 1.

**Lord Tu’iha’angana:** ‘Ikai pou pou au kapau ‘oku tau pou pou tautolu ki he me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Palēmia mo e me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki ‘e he kapau ko e faito’o ia pē ko e *solution* ia ki he palopalema ko eni pehē ma’u pē ‘e he kau *exporter* ia ‘a e momona ko ē ‘a eni ko ē tau pehē ‘ū ngaahi ta’u ko eni kuo hili ‘i he me’a ko e mokohunu. Pea ‘oku tau fakatauange pē kapau ko ia ko ‘enau pehē ko e taha pē, kā ‘oku tau fakatau ange ke ‘alu ‘a e pa’anga lahi taha ki he kau, kae fēfē kapau ‘e ‘ai ‘a e sino ‘e taha ko ia ia ‘oku ‘i ai ha kakai mei tu’a ha kau *exporter* te nau pole’i ‘a e *price* ‘a e Pule’anga, te nau pehē mai ‘enautolu kapau ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘ai ‘e he Pule’anga fokotu’u ‘a e sino ‘e taha pea tau pehē, te mau fua ‘a e mokohunu ‘o pa’anga ‘e nimanoa ki he ... . ‘E mole hanga foki ‘enautolu ‘o ‘ai ‘a e *policy* ke ‘oua ‘e to e ‘i ai *ha exporter* ia ‘e taha pē, ko e me’a pē ‘oku ou ‘uhinga ki ai, ‘ikai ke u me’a au ka ‘oku ou fehi’i pē ke veteveteange tau fakatauange tautolu kapau ko ia. Ko e me’a ia ‘e ma’u ai ‘a e fo’i pōini ‘a e Pule’anga, ka ‘oku ou tui ‘e kei fihī pē ia ‘e kei lava pē ‘e ha taha ia ha kau *exporter* ia ‘oku nau hoa ngāue mo ha kau me’a mei muli. ‘Ikai kapau ko ia.

**'Eiki Palēmia:** Sea, na'a tau ako kātoa pē, laka hake 'i he ta'u 'e 10 'a e mokohunu. Kātaki pē fonua ni na'a pehē 'oku mau pehē 'emautolu 'oku 'ikai ke mou ma'u ha silini 'e he kau kakai ko ē 'oku tau 'amanaki atu te nau lava 'o fai. Ko e founga ko ē na'e fai mai 'i he kuohili ko e lesisita 'o e hingoa 'o e tama Tonga, kae ha'u 'a e tama kehe ia, ha'u ia 'o totongi. Te u fai atu 'a e lea ko eni, 'ikai ke u tui 'i he fo'i taimi ko eni 'e lava 'e ha taha Tonga 'o ma'u ha fo'i pa'anga lahi ke ha'u 'o fakamāketi'i ē, fo'i sino pē 'e taha ma'a e mokohunu. Ko e me'a ia na'e hoko 'i he kuohili, ha'u 'a e tama Tonga tohi hono hingoa ke lesisita ai, ka 'oku hala 'ata'atā ha'ane seniti 'a'ana, hū mai 'a e tama kehe ia 'o totongi 'e ia. Ko 'etau feinga eni ke tuku 'a e me'a ko ia, ko e fo'i sino pē 'e taha 'oku ne ma'u 'a e silini te u talaatu ko e Pule'angá pē. Te u *guarantee* atu 'oku 'i ai 'enau seniti ke pea kapau 'oku toki 'i ai ha taha ia mei tu'a 'e fie ha'u 'o tokoni ki he Pule'anga, ha'u pē 'o fa'o pē he fo'i sino pē ko ia, 'oua 'e to e 'ai ha sino kehe ke ua.

Kaikehe ko 'eku tokoni atu pē ko e taukei na'a tau ma'u kātoa ko ē ko au tokotaha pē, na'a tau ma'u mai 'etau fononga mai mo e mokohunu mo hono ngaahi kovi'i si'i kakai, faka'ofa. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihia ia 'oku kei luelue holo pē ka 'oku luelue mate holo pē. Ko e ngāue 'a e mokohunu.

<005>

**Taimi:** 1450-1455

**'Eiki Palēmia** : Ko ia 'oku ou fokotu'u atu e fokotu'u ko eni. Tau 'ahi'ahi pē mu'a ia, Hou'eiki,na'a ma'u ha faingamālie 'a hotau fonua ni, mo e kakaí.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Fakamolemole, Sea, kau ki'i

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, me'a mai Minisitā Polisi.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Tapu mo e 'Eiki Sea, pea pehē ki he Mēmipa ho'o Kōmiti Kakatō. Sea, ko ē 'oku tau ki'i tō atu tautolu ki he me'a 'oku 'ikai ke fu'u.. Ko e ki'i fakamanatu pē, Sea, ko e me'a 'oku femea'aki ai ho'o Kōmiti Kakatō, ko e Lipooti fakata'u 'o e 2016/2017. 'A ia ko e lipooti eni ia 'o e me'a na'e 'osi fakahoko. 'A ia ko e kongā lahi e ngāue ho'o Kōmiti, ke fakapapau'i pē na'e tonu e fakahoko ngāue, fakatatau ki he patiseti na'e tufá. 'Oku 'i ai e me'a ia ko e palani ngāue 'e tufa mai he kaha'ú, Sea. Ko e 'ū palani ko eni, toki fakahū mai ia ai. 'Oku ou tui ko e fehu'i mahu'inga taha ko ē na'e 'omai 'e he Fakafofonga ko ē 'o Ha'apaí, ko e tokanga mai pē ko fē e taimi ko ē 'e tukuange ai e mokohunú. 'Oku 'asi e kongā e talí he peesi 39, Sea. Ka u hanga pē 'o lau atu.

Mokohunu - Na'e lava lelei hono fakafanau 'o e fa'ahinga 'o e mokohunú, 'oku 'iloa ko e Nga'ito, 'o fakafuofua ki he fanga ki'i nga'ito valevale 'e 5 kilu. Na'e tuku ange 'i tahi, he lava e māhina 'e 8 hono tauhí.

### **Taukave Pule'anga fale'i mei he SPC ta'ofi mokohunu ke 'osi ta'u 5**

Ko e poiní, Sea, ko ē na'e me'a mai'aki 'e he Minisitā Le'ole'o, 'o fakatatau ki he fale'i fakatekinikale ko ē SPC. 'Oku totonu ke tukuange mai ha ta'u e 5, ke ta'ofi ai. 'Osi e ta'u 'e 5 ko iá, pea savea, ko e savea ko iá 'e toki mahino ai. Toki 'osi e ta'u 'e 5 ko ia ki he ta'u fo'ou,

Sea. Ko e me'a ia 'oku *relevant* 'i ho'o Kōmití, 'i he taimi ni, Sea. Ko e tali ia 'oku lava 'oatu 'e he Pule'angá. Pea kātaki pē 'oku 'ikai ke 'uhinga ia, 'oku mau loto ke loka'i e mokohunú, Sea. 'Oku tau loto kātoa ke tokoni'i e kakaí. Pea kapau te tau 'oho he ki'i taimi si'isi'i pē ko ení, Sea, 'e lava 'o iku ko ha tamaki ia ma'a kitautolu fakalūkufua 'amui ange. Pea ko ia. 'Oku monū'ia e fa'a kātaki, Sea, ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke tau fakahoko noa'ia eni, Sea. Ke kātaki mu'a, hotau kāinga, kātaki pē mu'a, ko hono 'uhingá, ko e taukei eni 'oku lolotonga me'a he *portfolio* ko ē e Toutaí. Pea 'oku mau 'ilo pē, toe si'i pē, Sea, 'oku ofi mai a Tīsema, ko 'etau tāpuni pē ko eni, kuo Tīsema, kae hoko mai e ta'u fo'ou. Sea, pea fai leva e savea. Mahalo ko e ki'i tokoni nounou atu pē, Sea, ki he lipooti fakata'u ko ení. Fokotu'u atu ai pē. Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 1, Nōpele 'o Vava'u.

**Lord Tu'ilakepa** : Mālō 'Eiki Sea. Kole fakamolemole pē, 'Eiki Sea, toe ma'u e taimi ko ení. 'Oku 'i ai pē e me'a fo'ou heni te u toki 'eke pē ki he Pule'angá. Ka 'oku ou kole fakamolemole atu pē ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Polisi. Ko au 'oku ou fiefia au, ko 'etau tīpeiti tu'unga 'i he mokohunu mo e me'a ki he toutaí, ka 'oku 'asi mai ai 'a e ngaahi palani ngāue 'a e Pule'angá ki he kaha'ú, fekau'aki mo e māketí. Ko e toutaí, pau pē ke 'i ai e māketi. Ko e ngoué, pau pē ke 'i ai e māketi. Pea ko au ia, 'e 'Eiki Palēmia, 'oku ou pou pou atu au ia ki he me'a ko ena 'oku mou fokotu'ú.

Na'e 'osi 'i ai foki 'etau me'a kimu'a, ki he ngoué. Na'e fokotu'u e poate fekau'aki pea mo e ngoué. Fakamolemole pē he'eku tuku pē ke 'i ai ha fa'ahinga fakatātā pea tau toki foki mai ki he'etau kaveinga ko ē 'oku fai ai 'etau feme'a'akí. Fokotu'u ki he ngoué, pea 'alu 'o a'u ki ha tu'unga na'e 'iloa e ngoué 'i he fonua ni. Pea to e hā, pea to e maumau'i pē 'e he ni'ihi hotau fonua ni, 'o tāpuni 'a e tafa'aki 'oku nau tokanga'i 'a e ngoué.

### **Tokanga ko e ngaahi tokoni 'oku fai mai mei muli ki he patiseti**

Na'e 'i ai e polokalama 'oku 'omai ki heni, fekau'aki mo e limú, 'Eiki Sea. Pea na'e kau 'a e motu'a ni, te'eki ai ke u hū mai au ki Fale Alea ni, 'i he taha 'o e ni'ihi muli na'a nau ōmai, 'o hangē ko e me'a ko ia ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmiá. Pea na'e lahi e kakai na'a nau ngāue fekau'aki mo hono uta e limu tanga'ū, 'Eiki Sea. Ko e me'a mālīe na'a mau fakatokanga'i, he koe'uhí ko e māketi ko ē ki he limú, na'e hū mai e kautaha 'e taha ki he tafa'aki 'a e kau Nakao, 'i ai mo e kautaha 'a e tama ko Masa. Pea toki fe'au'auhi e ngaahi kautaha ko ení 'i he potó, koe'uhí kae lava ke ma'u 'a e me'a ko ē 'oku nau fiema'u ke uta ko ē ki mulí. Ko e hā e ola na'e 'i ai? Na'e tu'umālīe ha ni'ihi 'i 'Uiha, pea mo e feitu'u 'i Ha'apai, ko nautolu na'e 'i ai e limutanga'ú, 'Eiki Sea. Ko e ki'i fo'i *idea* fo'ou ia, ko e ki'i fakakaukau fo'ou eni 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Palēmia, ke 'ai pē 'a e Pule'angá pē taha. Ko au 'oku ou fakamālō kapau, ta ko ena 'oku 'i ai pē e pa'anga 'a e Pule'angá, he fonua ni, ka 'oku mou mea'i 'etau patisetí, kongā lahi taha ko e *budget support* mei muli

<006>

**Taimi:** 1455-1500

**Lord Tu'ilakepa** : ... muli. Ko e me'a ko ena founa 'oku mou ngāue'aki he taimí ní, kau pou pou

pē ke mou fakahoko, ka 'oku ou faka'amu pē ke 'oua 'e tuki'i ha fo'i fa'o faka'osi hono tāpuni 'a e ki'i founa ko ia 'oku ngāue'aki. Ko e tu'u ko ia he taimí ní, 'a ia ko e kau *in* maí, kuo pau ke nau... 'E Hou'eiki Pule'anga, kapau na'a mou tukuange pē ha faingamālie ki ha ni'ihi ko iá, pea fakafefeka ke 'oange pē 'a e peseti lahi taha ko ē ma'a e Tongá kae hokohoko atu pē 'a e laiseni. 'Oku 'ata mai leva 'a e mahino ni'ihi kimu'a 'o tukuange tautautefito ki he Leipa ke ha'u pē ha ngaahi kautaha hangatonu mai pē 'o lesisita pē 'ia nautolu tau'atāina 'o 'ikai ke toe 'oange ha faingamālie ma'a e Tonga. Ka 'oku ou pehē Sea ke tukuatu ā ki he tafa'aki ko eni 'a e Pule'anga ke 'ai nho'omou fakakaukau. 'Oku mou mea'i 'a e vanila 'i Vava'u, lolotonga.. Ko e 'unu ko ia 'a e totongí he taimí ní, ko e fe'au'auhi ia. Kapau leva temou pukepuke 'a e māketi Hou'eiki Pule'anga, pea mou nofo pē tapu ange mo moutolu, mou nofo pē 'i he 500 pē 'i he 300 kae ha'u ha māketi 'i 'olunga 'o 1000 pea mou ta'ofi leva, kuo mole 'a e faingamālie ia 'o mautolu ko ia he ngaahi vahefonua tautautefito ki he ngaahi vahefonua iiki. 'Eiki Sea 'oku ou 'omi pē ke tau tokangaekina 'a e mokohunú, he ko e 'aho 'aneafi, mo'oni 'Eiki Minisitā Leipa 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai.

Ka ko tautolu Tongá pē ia 'oku tau 'osi mea'i lelei pē, 'oku tapu 'a e ngāue'aki 'a e ngaahi kasa ko ē 'oku fai'aki 'a e uku 'o e mokohunú 'o hoko ai ko ē 'a e pekia. Kapau na'e ō pē me'a atu pē 'a e kakaí ia, fai pē 'a e fakangatangata, ka koe'uhí ko hono ngāue'aki. Ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke sivi ai 'e he Pule'anga. Ko e hā 'oku 'ikai ke 'ai ai 'a e Potungāue Toutaí ke 'i ai ha ni'ihi 'i he Toutaí, 'o hangē ko ia 'oku fakaheka 'i he vaka toutai. 'Oku 'i ai 'a e matu'a 'oku 'ai 'o fakaheka 'i he 'u vaka toutaí, ke nau vakai'i pea nau sivi 'a e 'ū toutai 'a e vaka lalahí, 'i he fonuá ni. Ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke 'ave ai ha ni'ihi ki he 'otumotú, ke hangē ko e fiema'u, Ke vakai'i 'a e 'u me'angāue 'oku ngāue'aki, pea ke fakangatangata 'a e me'angāue tapu 'oua 'e uku ai 'a e tangata Tonga. Ko e lahi taha 'a e pekia ai 'Eiki Sea. Ka 'oku mau falala atu Hou'eiki Pule'anga ki he me'a ko ena 'oku mou me'a mai ki ai.

Ko e faka'osi 'o e ki'i me'a 'oku ou fehu'i atu ki he me'a. Ko e hā 'a e feme'a'aki hotau uafu toutai? 'Oku ou fiu hono kumi heni, 'oku ou vakai hifo au ki he 'u 'Ofisi Toutaí, 'Ofisi 'o Vava'u mo e toko fiha 'o Vava'u, ka mou ki'i tokoni mai he peesi ko ení, he 'oku 'osi fai 'a e feme'a'aki he me'a ko ia. Sea, na'e 'i ai 'a e me'a na'a ku hanga 'o ma'u 'ē 'i Tongá ni faka-toutai 'i he Talite 'a Tonga mo 'Amelika. 'Oku 'ikai ke 'omi 'a e vaka ia 'o 'Ameliká ke nau ōmai 'o toutai heni. 'Oku nau toutai pē kinautolu 'i he ngaahi 'elia 'oku nau fiema'u ke toutai ai. Ka koe'uhí 'oku fai 'a e fakafekiki 'i he uafu ko ia 'i tahí.

Hā e tu'unga 'oku 'i ai hotau uafú he taimí ni, fiema'u pē ke tau fanongo ki ai, ko e Toutaí, pea kapau 'e kei mahino pē 'oku mo'oni 'a e Poaté, moutolu pē Pule'angá te mou lava pē moutolu 'o liliu 'a e Laó mo e Tu'utu'uni hano 'omai ki he Falé ni. Pea 'oange hangatonu 'a e silini ko iá 'o 'ave ki he Toutaí, 'a e 1 miliona 'Ameliká, ke feinga 'a e Toutaí ke langa hanau uafu 'i he 'elia 'o e Toutai. Tulou atu pē Hou'eiki. Kapau 'e 'oange 'a e silini ko ení 'o ngāue'aki 'e he Toutaí, fuoloa mahalo ko 'eku fakafuofuá, mahalo kuo 'osi lava 'a e ta'u 'e 15, pē si'i pē lahi ai. Hangē ko e tāpolo ko ē 'a e pa'angá he taimí ní, kuo 'osi ma'u ha 30 miliona ia 'a e Toutaí. Tonga. Lava mo e uafu ko ení, pea tau'atāina leva mo e Toutaí ki ai. 'Oku mou me'a ki he fu'u 'elia ko eni 'a e Poate Uafú, 'alu ke to e tokolahi ange 'a e kakaí ai, tau mai ki ai 'a 'Eua, tau mai ki ai 'a Vava'u, tau mai ki aim o Ha'apai, Niua pea 'oku 'i ai mo e vaka meili, 'i aim o e vaka uta. Ko e 'elia ko ení 'oku 'i ai e toutai. 'Eiki Sea, ko 'eku fakamanatu pē 'e au ki he Falé ni, koe'uhí he ko e tu'ofiha hono 'ohake 'i he Falé ni, pea mo e lāunga 'a e kau toutai...

**Taimi:** 1500-1505

### **Tokanga ki he tukunga alea ki he uafu toutai Tongatapu**

**Lord Tu'ilakepa:** Kosilio Toutai 'o fekau'aki mo e uafu ko eni. 'Oku pule'i ia 'e he Poate Uafu. 'Io he 'oku mo'oni ko e lao ia 'oku 'i he malumalu ia 'o e Poate Uafu. Ko e me'a ko ē 'oku mau kole ai 'e mautolu ke 'oua 'e 'oange 'a e poate ki Vava'u koe'uhī ko e ngaahi mafai pule pehē. Ka ko u fokotu'u atu ki he Hou'eiki Pule'anga mou fakamolemole mou fakakaukau'i angē pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e, 'a e toutai, he ko u fa'a lele ki ai 'o 'omai e, ko u manako ma'u pē 'alu ko u sai'ia he 'ulu e palu. Ko e ifo atu 'a e 'ulu e palu. To'o e ponakia ia mo e me'a 'o 'ave 'o *export* kae tuku mai pē fo'i kongā ko ē 'oku huihuia (*hūfanga he fakatapu*). Ka ko hono lolo'i 'aki ha niu 'alu ki ai mo hono ki'i fakaneifua ko e ifo atu. Me'a nau hanga 'o fakatokanga'i 'oku fai 'a e fufulu ika *process* ko ē ika 'i he 'ēlia ko ia. 'Oku *dump* ki fē ngākau e ika hūfanga he fakatapu. Sea 'i he'eku tui 'oku to e tamu pē ki he fu'u 'ēlia ko eni 'Eiki Sea. 'Oku totonu ke fakakaukau'i ke hiki e toutai ia, tuku ange e uafu ia ki he Poate Uafu ke 'i he malumalu 'o fakatatau mo e tu'utu'uni e lao. Pea fakapotopoto ange. Mou fa'a fakamolemole pē Hou'eiki Pule'anga he'emaui fa'a lea atu, me'a atu e Hou'eiki kau mo e motu'a ni he lea atu ka 'i ai ha me'a 'oku tau fetokoni'aki pea tau fepoupouaki pea tau fetokoni'aki ai. Pea ka 'i ai ha me'a 'oku mou ongo'i pē 'oku 'ikai ke fe'unga pea tau feme'a'aki pē he tu'unga lelei. Ka koe'uhī 'oku kei vilo holo he ngaahi fakakaukau ko eni ka ko u faka'amu angē ke 'ai mai angē ha ki'i me'a angē he uafu pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'etau uafu. 'Oleva e fokotu'u mai kae 'ai mai ha'amou tali. 'Eiki Palēmia, ko u talangofua kakato ki he Feitu'u na e me'a kotoa pē 'oku ke me'a mai ke u 'alu ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ka u ki'i fakahoha'a atu, fai pē ha fakamatala na'a, ko e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai kae toki me'a mai e Minisitā 'a nai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

**Taimi** 1525-1530

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato. (*Fakafofonga Fika 13 Ha'apai, Veivosa Taka*)

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki kei fai atu ai pē faka'apa'apa ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Kāpinetī, salute atu ki he Hou'eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Oku ou lave'i ho'omou ongosia mo ho'omou mamahi'i 'a e lelei 'o e fonua mo e Pule'anga 'o Tupou ka mou me'a mai he ko e leleiange 'a e fakaanga ko e lelei ange ia 'a e Pule'anga mo 'enau fokotu'utu'u. Me'a mai 'e Minisitā *MEIDECC*.



**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Tapu ki he Sea kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, Sea te u ki’i fakalavelave atu pē fekau’aki pea mo e fehu’i pea mo e tokanga ‘anenai ki he māketi ika, pea toki fakakakato mai ‘e he Minisitā Leipa ‘a e sēniti ko eni na’e fai ‘a e tokanga mai ki ai ‘a e fehu’i ‘anenai. Ko e tu’unga ko ē ‘o e māketi ha kongā ‘i uafu ke tu’u ai ‘a e māketi, mo’oni ‘aupito ‘a e hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke lahi fe’unga ‘a uafu ia ‘i he lele lōloa ke fakakau ai ke tu’u ai ‘a e māketi ika ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u ki he kaha’u pea mo e ‘alu ke lahi ange mo fakautuutu ange ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Potungāue ko eni ‘i he Potungāue Toutai ‘oku palani ko ē ki he kaha’u, pea na’e fai pē ‘a e, na’a nau fiema’u pē ke vahe’i ange pea na’e ‘osi tuku ‘e he Pule’anga ke fai ki ai ha sio ‘a e Potungāue Toutai, kae ‘uma’ā ‘a e Poate Taulanga he ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i palopalema ai he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kongā ia ‘i uafu ‘i he kongā ko eni na’a nau fie ma’u na’e ‘osi lisi ia, ka na’e tuku pē kia kinautolu ki he Poate Taulanga mo e Potungāue Toutai pea pehē ki he Potungāue ‘a e Kelekele ke nau sio ki ai pea toki fakafoki mai ki he Pule’anga.

### **Tali Pule’anga ki he tu’unga lolotonga hono talanoa’i mo e Toutai**

Ko e tu’u ko ē ki he lele lōloa ‘osi mahino pē ia he’ikai ke fu’u lava kakato ‘a e ngaahi fiema’u ia ‘a e Potungāue Toutai he kongā ko eni ‘oku nau fiema’u ‘i he taimi ni, pea ‘oku ‘osi me’a mai pē ‘a e Hou’eiki Nōpele ia ‘anenai ki he ngaahi palopalema ko ē ‘oku hoko ai ‘i he taimi ni. Pea ‘oku fu’u *enclose* ‘a e fo’i kongā ia pea si’isi’i ‘e *pollute* ‘aupito ‘e ‘alu ia ke ta’e fakapotopoto kapau ‘oku ‘e nofo ai pē ‘i he kaha’u ‘i he kongā ko ia. Na’e fai pē fakakaukau ‘a e Pule’angā ia he ‘oku ‘i ai foki ‘a e poloseki ko eni ‘a e toho’anga vakā ki he feitu’u Sopu na’a lava ‘ene tu’u ki he kaha’u ha tokoni ke langa ‘aki ha uafu ke na’a lava ke ‘unu ai pē ‘a e uafu toutai ia ki he feitu’u ko eni, pea ‘oku ‘atā ‘a e feitu’u ko eni ke toki fai fakahoko ai ‘a e ngaahi fakalalakaka kotoa pē ‘oku nau fie ma’u kā ‘oku mahalo ko e ki’i fakamatala nounou pē ia ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e uafu toutai ‘i he taimi ni. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Minisitā me’a mai kae toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Vava’u.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Mālō ‘aupito Sea, ko ‘eku ki’i tali atū ‘a e tafa’aki ko eni ko ē na’e hoha’a ki ai ki he silini talite ko eni ‘a ‘Amelika pea mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki, pea ‘oku ou to e ‘oatu pē ‘a e fakamālō ko eni ki he Potungāue Toutai. Ko e silini ko ia kapau ‘e ‘i ai ha ni’ihi temou me’a atu hou’eiki ki Tu’imatamoana, ‘oku ‘i ai ‘a e fale *pack* ai na’e ‘ikai ke langa ki mu’a kuo ‘osi langa kotokota ia ‘e he Toutai. Ko e fakamole ki ai ‘ova ‘i he 7 kilu mei he silini ko eni. ‘Ikai ngata a’i ‘oku ‘osi ‘ai mo e fu’u mīsini tā poloka ‘e 2 ...

<005>

**Taimi:** 1530-1535

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : ... ko e fu’u *facility* ko ia..., ‘osi ‘ave mo ia ki he nima e kau toutai. Ko e fu’u *facility* ko ia, ‘osi ‘oange mo honau ‘ofisi, ke ‘ofisi ai e kau, ‘o ‘uhinga eni ia ki he kau toutai. ‘Osi ‘oange mo honau fo’i ‘elia, ‘ave ki ai mo hono ngaahi ‘aisi, ke fakatau *retail* atu ai ‘enau ikā. To e ‘i ai mo e feitu’u fale *pack*, ‘a eni na’a ku lave atu ki ai, mo ‘enau misini tā poloka fo’ou kuo toe ‘oatu ki ai. Mau to e fakahū atu ‘a e tokoni, ‘a e *trade* ia. Ko e toutai pē eni ‘iate ia mei he silini ko ē ‘a e *treaty* na’e fehu’iā. 7 kilu ko ia kuo ‘osi ‘i ai. ‘Oange kotokota e

‘ū me’a ko eni ta’etotongi, ke si’i tokoni ki he’etau kau toutai, koe’uhí ko e loto hounga lahi, ‘a eni ko ē ‘oku tau fakapale’i, ‘oku hiki ki ‘olunga ‘a e *export* ‘aki ‘a e peseti ‘e 50, toni ‘e 2,611. Pea ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakakaukau ko iá, ‘e Hou’eiki, ki he ngāue ola kuo fai ‘e hotau kakaí. ‘Oku ou fakamālō ki he Palēmia, ‘ene ngaahi tu’utu’uni ko iá. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau to e ō atu tautolu ‘o tātaki mei he kau toutai, hākeaki’i kinautolu. Ke si’i tokonia kinautolu.

Pea ‘oku ou ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau faka’osi ko ení, Sea. Talamai ‘e he Palēmia, me’a atu ia ki Naulu, talanoa mai ‘a e kau fu’u kau taki kotoa e Pasifiki, ‘i he fu’u *blue economy*, ‘uhingá ki hotau ‘osení. Ta ko e ‘uhinga ‘etau piloté ‘atautolu ia ko hotau ki’i kekekelé. Ta ko hotau fu’u tafa’aki ‘o tautolu ‘oku ui ko e fu’u konitinēniti, ko hotau ‘osení. Tau lahi tatau tautolu mo e ngaahi fu’u fonua lalahí. Tau takai’i foki kitautolu ia mei ‘Eua, ‘alu ‘o a’u ki he Ongō Niua. Pea ‘oku ou ‘oatu pē ‘a e ngaahi fakapotopoto ‘o e ngaahi takiekina ‘o ‘etau ngāue, ‘e he’etau Palēmia. Fakamālō ki he Minisitā ‘o e Toutai, neongo ‘oku ‘ikai ke ne ‘i heni. Fakamālō atu ki he *CEO*. Kāinga, kapau ‘oku mou ta’epau’ia he me’a ‘oku ou talaatú, pē ‘oku ‘asi he lipooti ko ena pē ‘ikai, mou me’a atu ki Tu’imatamoana, ngingila mai e fu’u *facility*, koe’uhí ko e ngāue ko eni ‘oku faí. Fakamālō ai ki he

**Lord Tu’ilakepa** : Fakamolemokle pē, ‘Eiki Minisitā e. ‘Oku ou mālie’ia ‘aupito, ko e me’a ia ‘oku ou lele mai ai mei tu’a, na’a ku ‘alu ‘o fai e ki’i ngāue ai. Kuo u fanongo mai ki ho’o fakamamafa’i e ngaahi fu’u ngāue kuo faí. Ko e ki’i me’i pata si’isi’i ena ‘oku vali’i’aki hotau fonua ni. Me’i pata si’isi’i. Ka ke toki fakangingila ‘aki leva, mahalo pē na’a ko ha pīnati

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : Pē’i ‘ai mai ‘e koe e me’i pata ‘oku lahi angé ke tau sio ki ai.

**Lord Tu’ilakepa** : ‘Ikai, ko fē e fu’u toenga e fu’u pa’anga kimu’a na’e ‘omai e lau miliona ko iá.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : ‘Eke ia ki he Pule’anga ko iá.

**Sea Kōmiti Kakato** : Minisitā, Minisitā, kātaki pē Minisitā ke ‘oatu e fiema’u ‘a e Hou’eiki pea ke toki me’a mai pē ‘o me’a fakakakato mai.

**Lord Tu’ilakepa** : ‘E Sea, ko e Minisitā ko ení, mohu ‘aupito ‘aupito e ‘Eiki Minisitā ko ení. Pea ‘oku ou faka’amu pē, ‘Eiki Minisitā, ke ke ‘ai pē mo ki’i holo hifo pē ho le’ó, he koe’uhí he ‘oku mau ongo’i ho’o ngaahi fakamamafá, ka ko ‘emau sio mai ko ē ‘amautolú, ko e ngaahi me’a ‘oku ke fakamamafa’i, ko hono ki’i vali’i pē hotau fonua ni ‘otautolu. Fiema’u ke ‘ave kakato e me’á ki he kau toutai. Ko hono tuku ko ē hē e toutai, ‘e to e lahi ange ai pē e ngāue he uafu iá. Fai mo fakamavahe’i e toutai, ki he ‘elia ‘oku nau ō ki ai ‘o nofo ki ai, kae fakahoko ‘etau ngāue. Kae ‘oua te ke fu’u fakamamafa’i. Ka ‘oku mo’oni e me’a ‘oku ke me’a ki aí, me’a hifo ki lalo, he ko ‘etau Tu’utu’uni, ka lea leva ha taha pea ke me’a ki lalo. Tuku ho’o ‘ai’ainoa’ia he Fale ni mo e ta’eoli ‘etau ngāue. Pea ‘oku ‘ikai leva ke to e ifo ha’amau to e fie ō mai ki he Fale ni. Hangē ko e va’iva’inga kae me’a pē e kau Minisitā ia hē, ka ke toki fakavilivili hangē ha ki’i fo’i pokoviló he Fale ‘eiki ni, ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku kole atu ai ke ke ki’i me’a hifó, ka mau ki’i lave atú.

Pea ko e tahá, ke ke mea'í, fai mo feinga'i e toutai ki ha tu'unga 'oku nau pau mo malu ki ai. 'Ave mo e silini ko ē 'oku 'omai 'e he Pule'anga 'Amelika. Kapau 'oku pehē 'a 'Amelika, si'i me'a faka'ofa'ofa mo'oni. Fēfē kapau 'e to e 'omai 'e Siaina ha'anau pa'anga pehē? Tokoni ki hotau fonua ni. Fēfē kapau 'e 'omai 'e Falanise, mo e ngaahi kupu, 'Asitelēlia mo Nu'usila, 'ave ki he tokoni'i e toutai. Ke hā, ke mahino e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai, 'oku konitinēniti 'a tahi, ka ko e fonuá ko e ki'i fo'i piliote pē. Mo'oni 'aupito 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai. Ka 'oku ou kole atu pē ki he Feitu'u na. 'Oua te ke fa'a me'a mai 'o ki'i hangē ko ē 'oku ki'i hulu'i mei Fale ni, 'asi he ngaluopé, 'ikai, fakamolemole ko e

<006>

**Taimi:** 1535-1540

**Lord Tu'ilakepa :** 7 kilú ia..

**Sea Kōmiti Kakato :** Nōpele ko e lava pē ho'o fehu'í, pea ke 'oange 'a e faingamālie ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :** 'Io kau tali atu 'e au. Mālō 'aupito Hou'eiki Nōpele 'a e fehu'i 'oku faí, kau ki'i faka'osi atu ai leva kātaki.

**Lord Tu'ilakepa :** Ko e faka'osí pē 'Eiki Minisitā ko e kole pē ki he Feitu'u na. Tukuange atu ā 'a e Pule'anga motu'á mo ho'omou tengetange ai, Hangē pē ha fo'i mahaki pē 'oku nofo hotau Falé ni, ko e 'ai hake pē 'oku 'ikai lava, Pule'anga motu'a, 'ai hake pē 'ikai lavá, Pule'anga motu'a. 'Ofa mai 'o tukuange atu ā ia ka tau 'unu. Mou 'ai 'e moutolu he ko mautolu mau pou pou atu ke fai ho'o *trade*. Ko e fu'u mafai lahi 'oku 'oatu ki he Feitu'u na. Pea te ke fakavilovilo tapu ange mo e Feitu'u na, ka mau pasi, pē ko e fē ha feitu'u te ke 'alu 'o 'ikai to e lava 'o vilo ai. Pea ke kole mai ke mau ō atu 'o 'oatu ha hulu 'o teke'aki ke feinga'i'aki ke ke vilo ke ke ngāue.

**Sea Kōmiti Kakato :** Mālō me'a mai 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :** Mālō Sea, 'oku ou mahino'i kau tali atu ai leva. 'Oku ou fakamālō lahi pē au Sea mahalo na'e me'a atu 'a e Nōpelé ki ha feitu'u kehe 'o fanongo mai ki he'eku me'a atú, 'o toe foki fakavavevave mai. 'Oku ou fakamālō atu ho'o toe foki mai ki he'etau ngāue.

**Lord Tu'ilakepa :** Sea, fakamolemole...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :** Kātaki 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku fakahoha'á..

**Lord Tu'ilakepa :** Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā keu tokoni, kae toki me'a 'a e Feitu'u na .

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :** 'Io. Koe'uhi 'oku ou faka'amu au ke fei mo foki mai 'a e Sea 'o e Fale Aleá koe'uhi kau ha'u 'o nofo ma'u 'i he Falé ni. Ko 'eku toki lave'i ko e fu'u ngāue lahi mo'oni. 'Oku 'i ai mo e tohi 'a e Fakafofonga ki he ngaahi me'a 'a e ngāué. 'I ai mo e 'ū ... pea ko 'eku fanongo mei tu'á, kuo 'osi tau *speaker* kātoa hotau Falé ni. 'Ohovale lahi kuo a'u ange 'etau *speaker* ki hē, pea 'oku ou fanongo mai ki ho'o me'á pea 'oku ou pehē ke u foki mai he ko au na'a ku fai 'a e fehu'i ki he uafu. Ko e 'uhingá pē ia. Ko u lea au kuo tō e fu'u papa ia ko ē!

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Mālō Sea pea teu faka'osi atu ai pē au ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, me'a mai kae faka'osi'osi mai ho'o taimí, kae 'oange 'a e faingamālie ki he Fakafofonga Nōpele Vava'u.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Mālō Sea pea 'oku 'ikai ke u to e fie lave au ki he Pule'anga kimu'á. Ka ko e 'uhingá foki ko 'ene fehu'i mai 'a e fu'u silini ko ē mei mu'á, ko e 'uhinga ia 'oku ou to e foki atu ai kimuí. Ka 'oku ou faka'osi atu au ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : 'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua 'i he ta'u 'e 20 kuohilí, mo e tū'ulu 'a e toutaí ki he tu'unga ma'ulalo taha kuo a'u ki ai 'a e fonuá ni. Ko e ki'i hiki hoku le'ó, ko e hounga'ia 'i he si'i kau toutaí. Hounga'ia 'i he kau ngāue Pule'anga 'a e Potungāue..

**Lord Tu'ilakepa** : Fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu Minisitā.

**Lord Tu'ilakepa** : Minisitā fakamolemole, ko 'eku Fakatonutonu 'a e Feitu'u na. 'Oua te ke me'a mai 'aki 'oku tū'ulu 'a e Toutaí. 'Oku totonu ke ke mea'i 'oku tū'ulu 'a e Pule'angá ki lalo. 'Oku ke mea'i 'a e me'a ko iá pē 'ikai ?

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea mālō 'aupito 'a e ki'i Fakatonutonu atu. Ko e tū'ulu 'a e Pule'angá ko e me'a ia ke ke 'omai faka-fika. 'Oua 'e talanoa hangē tū'ulu 'o tō 'o tū'ulu 'a e 'ulú ha me'a. Ko e me'á mai he fo'i fika. Sio 'oku ou me'a faka-fo'i fika atu au.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai koe he Toutaí pē.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Ke u faka'osi atu pē Sea, ko e siteititika ko ená kapau 'oku mou fiema'u ke 'omai ki he Falé ni, na'a ku fai 'e au 'a e *research* ko ení, ki he tu'unga tō lalo kuo a'u ki ai 'a e fonuá ni, 'i he toutaí, pea ko e tu'unga ma'olunga taha eni 'oku ne makape ke 'alu ki ai, koe'uhi ko e ngaahi fetokoni'aki ko eni 'oku tau fai. Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne pehē 'oku hala, 'alu ki he mata'ifiká 'o talamai 'a e hala. He 'ikai ke tau fakakaukau 'o pehē 'oku hala, tu'ulu kae makape 'a e fiká ki 'olunga. Ko e siteititiká ē teu faka'osi 'aki. Toni 'e 2,611 liunga 'aki ia 'a e 1,000 ko e kilo ia 'e 1000. Liunga 'aki ia 'e 2611, pea kapau te ke to'o ha *price* pē tau pehē 'o pa'anga 'e 42 'a e me'a ko ia 'oku 'ave ki mulí, 'o ke liunga 'aki ia te ke toki sio leva ai ko e *contribution* ia ki he 'ikonōmika 'a e fonuá ni mo e *trade*, 'oku 'omai 'e he Toutaí, pea 'oku ou fakamālō atu ki he kau toutaí pea mo e Potungāue ko iá, mālō.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā me'a mai 'a e Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

**Lord Tu'i'afitu** : Mālō 'aupito Sea. Mālō 'oku hao atu 'a e motu'a Vava'u ia ko aú, he me'a faka-Lolo Paongo ko eni 'a Tongá ni, he ko Vaha'i Fefeka ē 'oku me'a pē ko ē. Kae sai pē kau hoko atu au. Ko e mahu'inga foki 'a e Lipooti ko ení, mo e mahu'inga 'o e Potungāue ni, hangē

ko e me'a 'a e Minisitā 'oku fai 'a e ngaahi vavalu ki ai he kaha'ú, ko e 'uhingá ko e lelei e mānava 'a e kakaí mo e pisinisí mo e 'ikonōmika 'a e fonuá ni.

### **Tokanga ki he feitu'u malu'i makehe ka 'ai he taulanga mo e uafu**

Ka 'oku ou nofo Sea 'o fakatokanga'i 'a e mahu'inga 'o e langalanga fo'ou ko ē 'a e Potungāue ni, 'oku 'i ai 'a e me'a 'e taha ia na'e 'ikai ke fakatokanga'i ia 'e Tongá ni, me'a fakavaha'a Pule'anga ia, 'a e sone faka-feitu'u. Me'a fo'ou ia kuo lava 'a Tonga ni 'o 'alu 'o a'u 'o hangē ko tu'apule'anga 'a e vahevahe 'o e fanga ki'i feitu'u. Pea 'oku toka pehe ni 'a e anga 'eku sió 'e Sea. 'Oku 'i ai 'a e mafai mo e fakatupu 'o e mānava 'o e Pule'anga faka-feitu'ú, mo e sosialé, mo e fakatupu 'o e koloá, 'e lava ha kakai 'i ha 'ātakai, te nau langa ai 'a e Mo'uí mo e Fakalalakaká, mo e Faka'ekonōmiká, pea pehē ki he nofó ...

<008>

**Taimi:** 1540-1545

**Lord Tu'i'āfitu:** ... pea mahu'inga 'o ha fonua mo e Pule'anga hono fa'unga. Ka ko e sone Sea, ko 'eku fehu'i 'oku ua. 'A ia ko 'eku ma'u ko eni kae toki fakamaama mai hoku tēhina mei Vava'u kuo 'osi sone 'a honau tahi 'o nautolu. Kimu'a atu 'a Ovaka pea 'oku kamata ke nau sio nautolu ki he ngaahi lelei. Ka ko 'eku sio ki Nuku'alofa ni, kapau 'e sone 'a Ma'ufanga 'e fēfē 'a Matamoana? Ka sone 'a Hihifo 'e fēfē fu'u lisi ko eni 'oku fai 'i tahi? 'A e koloa ko ē 'oku 'i he kosiliō 'o e ki'i fo'i mahu'inga 'o e tu'utu'uni ko eni he Potungāue ko eni fakakosiliō 'enua mafai ki he tahi mo e me'a ke mānava mo e fakatupu e koloa, ko 'eku fehu'i ia. Faka'ofa'ofa e fu'u fale sio'ata ko ē na'e me'a ki ai e Minisitā 'oku 'osi fakangingila'i. Ko u manavasi'i na'a ngingila mai e ngaahi fu'u fale toutai 'i mui kae *night* kalapu atu 'a mu'a. Ka ko 'eku fehu'i Sea ko e sone ko eni kuo kamata ke ngāue hono tu'utu'uni 'o'ona, fai he Potungāue ko eni. Ka faifaiange 'oku pehē, ka sone 'a Ma'ufanga mo Pātangata 'e fēfē 'a Tu'imatamoana mo e Uafu Kuini Sālote mo e 'ū taulanga ko ia? 'E fēfē fu'u lisi ko eni 'eka 'e fiha afe 'oku 'i he toafa'one 'i Hihifo? Sea ko 'eku fehu'i pē ia ki he Potungāue ke fai ha ki'i fakamaama ki he motu'a ni. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā, te ke tali eni pē te u tali atu ia 'e au e fehu'i ko eni? Ko e fehu'i eni he taimi 'oku sone ai e ngaahi matāfanga, fēfē e ngaahi taulanga mo e ngaahi me'a ko ia?

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea fakamolemole ka u ki'i tokoni atu pē mu'a 'i he fehu'i ko eni Sea. Ko e ma'u ia e motu'a ni 'oku 'ikai ke fakason 'ū feitu'u ia 'oku 'i ai ko ē 'ū *government facilities* hangē ko ia. 'Oku 'i ai pē mo e ngaahi 'ēlia Sea 'oku kei pukepuke pē 'oku te'eki ke lava 'o tukuange ke sone kau ai e feitu'u ko eni ko Siesia, Pātangata neongo 'oku 'osi fai e *apply* ki ai Sea ko hono 'uhinga ko e 'ikai ke mahino pau 'a e ngata'anga mo e kamata'anga 'o e feitu'u ko hono 'uhinga ko e vāvāofi 'o e nofo 'oku lava ke *merge*. Pea 'oku fai ai 'a e fekihiaki 'a e kāinga ko fē 'e ngata 'i fē pea ko fē 'e kamata 'i fē? Pea ko e 'uhinga ia 'oku kei tuku ai 'a e fanga ki'i 'ēlia ko eni Sea kae fai hano vakai ki ai. Mahalo ko e ki'i tokoni atu pē ia 'e Sea ki he fehu'i ko ia Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Tu'i'āfitu:** Mālō Sea, fehu'i faka'osi pē ki he Minisitā Polisi. Ko e tu'u ko eni ho kāinga, 'oku hangē ko ē ko e Lao e Tahī Fakavaha'apule'anga 'oku *landlocked* nautolu ia, 'enau totonu ki tahī ko honau matāfanga. Hangē ko e ngaahi *landlocked countries*. Ko fē leva ha feitu'u ke tau'atāina ha sone mo 'o nautolu he 'oku loka nautou ia hē ko e 'uhinga ko e *facility* ko ē 'o e Pule'anga. To e 'i ai ha fakakaukau pehē ma'a e kaha'u ke kei 'i ai pē ha 'inasi 'o e feitu'u kotoa pē 'oua te nau tukuhausia 'i he kaveinga ngāue ko eni 'a e sone fakafeitu'u, mālō Sea.

### **Fokotu'u 'ai ha totongi mei he ngaahi kautaha fakalele pisinisi he uafu & taulanga**

**'Eiki Minisitā Polisi:** Sea ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga Nōpele. Pea ko e 'uhinga pē na'a pehē na'a fai ha'ama femahino'aki heni. Nau 'ohovale he'ene 'ohake e poini ko 'eni. Ko hono 'uhinga Sea ko e, na'e fai e kole 'e he Līpooti Faka Fale Alea e motu'a ni ke 'ai mu'a ha monū'ia e kāinga hoku vāhenga ko hono 'uhinga to'o kātoa he Pule'anga ia e 'ū matātahi 'o fokotu'utu'u ai e 'ū uafu 'a e fonua fakalukufua. To'o kātoa e totonu hoku kāinga ke nau ō ki tahī. Pea ko e 'osi ko ē to'o kātoa ko ē totonu ko ē e kāinga Ma'ufanga a'u mai ki Houmakelikao, pea 'osi ko ia Sea pea toki fakasone leva e 'ū feitu'u 'o ta'ofi. Pea fēfē leva e kāinga ko eni te nau ō ki he tahī fē Sea? 'Oku mo'oni e poini ia ko ē na'e 'omai he 'Eiki Nōpele. Ko e 'uhinga na'e fokotu'u ai Sea pē 'e lava ke 'omai ha ki'i *fee* mei he ngaahi kautaha lalahi 'oku tu'u 'i he matātahi ko 'eni ke tokoni mai ki he langa fakalalakaka ko ē 'a e kāinga Sea he 'oku 'asinga ai hono fokotu'utu'u hono to'o fakamālohi'i 'a e feitu'u ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'u ia ke ō 'a e kakai ia 'o toutai mei ai ko e toutai loloto pē mo hono to e fokotu'utu'u mai e 'ū *night* kalapu kātoa ko ē 'a Tonga ni 'o fokotu'utu'u kātoa ia ai. Ko e fahi pia mo e lea ta'etaa 'oku fai 'i mu'a ai. Pea na'e fai e kole ia he 'A'ahi Faka Fale Alea 'a e motu'a ni Sea ke 'i ai ha ki'i *fee* pehē ke to'o mai mei he ngaahi pisinisi ko ia ke tokoni ki he langa ngāue 'a e mātu'a ko ē 'i he fonua. Pea 'oku 'amanaki pē ke fokotu'u atu ki he Sea Fale Alea he ko hono tofi'a foki pea 'oku ou tui au ia Sea 'e laumālie lelei pē ia ki ai ka ko u faka ...

<009>

**Taimi:** 1545-1550

**'Eiki Minisitā Polisi:** Fakamālō ki he 'Eiki Nōpele he'ene hanga 'o 'omai 'a e fehu'i lelei mo fakapotopoto he fu'u līpooti ko eni Sea fekau'aki tonu mo e toutai. Mou feme'a'aki ā moutolu he toutai ka mau fakalongolongo ta'etoutai pē mautolu he kuo to'o e matātahi ia Sea. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali mai e Palēmia e ... Me'a mai 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** 'Io, 'uhī ko e, 'osi fokotu'u ke tau hiki nima ka 'oku ke kei faka'atā pē ke mau hoko atu, ka u hoko atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia me'a mai.

### **Tokanga pe ne anga fēfē ma'u 'e he muli fale Sea Star 'i Tu'imatamoana**

**'Eiki Palēmia:** Ko e talanoa ko ē ki ha uafu ke hiki ki ai e toutai. Tau talanoa tautolu he ta'u 'e 15 ko eni ka hoko mai 'oua to e si'i ai pē ko e 20. 'Oku 'ikai ke u tui au 'e lava e me'a ko ia he taimi ko eni e motu'a ni mo tautolu. Ka tau foki pē mu'a ki Tu'imatamoana he ki'i fo'i vaha'a

taimi ko ia kae tatali e me'a ko ē ke toki fai e palani ki ai. Ko e hisitōlia 'o e uafu ko eni ko e me'a'ofa 'a e ECC pea 'oku kei tuku pē 'a e lēkooti. Ko nautolu na'a nau langa 'a e uafu ko eni 'o fakataumu'a pē ki he toutai. Ko e La'ā Kuo Unga Fonua (Tupou V) ko ia na'a ne fokotu'u 'ene kautaha pea 'oku 'i ai hono fu'u fale 'oku langa pea na'a nau nō e tolu miliona mei he *Asian Development* ke fai 'aki e, fu'u fale ko eni 'oku fakapotopoto pehē. Pea mate e kautaha ko eni 'oku kei tu'u e fu'u fale. 'Oku lahi 'a e *issue* ke u *raise* heni ka 'oku 'ikai ke u loto ke tau to e fu'u fuoloa ai. Ko ia 'oku ou pehē tuku ange ke tau talanoa tuku pē 'a e toutai ai he ta'u 'e 15 ko eni ka hoko pē ko e ta'u 'e 20 ka tau toki feinga'i e me'a ko ē. Ko e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai 'a e fanga ki'i pisinisi ko eni 'oku lele holo 'i loto ai. Kapau 'e to'o e fanga ki'i feitu'u ko ia kae tukuange ke 'ata'atā e me'a he 'oku 'ikai ke pehē ia ko ha fu'u fonua eni 'oku a'u e kau toutai 'o toko 1000, toko si'i pē kau toutai pea te nau lava pē nautolu 'o hao ai.

Ko e *facilities* ko ē fokotu'u ai 'oku totonu ke tau hokohoko atu e ngāue ai tau palani he ta'u 'e 10 'oua na'a to e si'i ai kae fai pē 'i Tu'imatamoana kae toki fai e langa kapau 'e ma'u ha silini. Ko 'eku hoha'a atu ko 'eku 'eke na'e anga fēfē mole 'a e fu'u fale ko eni tolu miliona 'oku kei tu'u e nō ko ia he pangikē, tolu miliona, 'a e *Sea Star*. Toki 'eke au ki mui talamai 'oku ma'u ia 'e *Zai*. Ha'u 'a *Zai* 'o ma'u e fu'u fale mo e fu'u *facilities* 'i he fu'u loto taulanga. Na'e anga fēfē 'ene 'alu? Pea na'a ku 'eke, 'eke ki Fale Pa'anga, ne totongi 'a e tolu miliona? Talamai 'oku te'eki ai. Ka ko fē silini na'e ma'u mei he fakatau 'o e fale ke 'omai ke tāpuni 'aki. 'Oku kei kumi e me'a ko ia 'o a'u ki he taimi ni. Ko e me'a ia 'oku ou pehē te tau 'alu tautolu ki he loloto he me'a ko eni. Sai kapau pehē 'e Ma'ufanga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau *access* ki tahi, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fili ia 'a Ma'ufanga. Ko e anga ia e *development* 'oku pehē, kae 'ave e uafu 'o tu'u 'i fē? Ko e takitaha 'ai hono ki'i vaka fokotu'u ke heka ai 'o 'alu 'o toutai mama'o.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Eiki Palēmia te ke loto pē ke u ki'i tokoni atu (Tapu mo e Feitu'u na)

...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā ko hai 'ia moua 'oku fakatonutonu? 'O, 'e me'a mai koe Minisitā Polisi kae toki tokoni toki, me'a koe Minisitā Polisi.

### **'I ai e fili ma'a e kau Ma'ufanga ke totongi huhu'i nautolu ki he'enua totonu ki tahi**

**'Eiki Minisitā Polisi:** Pea pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fili 'a e kakai 'a e vāhenga 'a e motu'a ni Sea 'oku 'i ai e fili ko e fili ko e mafai 'oku 'i heni Sea. Ko e *compensation* ko e fili ia ko hono 'uhinga ko e ngaahi uafu, ko e me'a fakafonua ia ka 'e to'o mei fē? To'o pē mo e fo'i 'ēlia pē ko ē 'a e kakai 'o Ma'ufanga ma'a e kakai kātoa 'o e fonua. Ko fē e feitu'u 'oku o 'omai mei ai e uta lahi ko ē 'oku 'omai ki he fonua ni Sea, kātoa pē uafu pē ko 'e ē. 'I fē? Feitu'u pē 'e taha ko ē 'i Ma'ufanga. Ko e fo'i totonu 'a e kakai ko ia, to'o kātoa kalusefai ma'a Tonga kotoa. Ko e me'a ia ko u fokotu'u atu ai Sea 'oku 'i ai e fili. Ko u tui pē Sea ka 'ave e uafu ko eni 'o, fo'ou ko ē 'o fokotu'u he fo'i 'ēlia ko ē 'i Sopus ko ē 'oku 'amanaki mo e *slip way* 'e ongo ka nautolu 'a e me'a 'oku ongo ka mautolu he ko e kau toutai paka ko ē mo e hā fua ko ē 'i ai Sea 'e tu'u kātoa ia. 'Ave kātoa ia ma'a e pisinisi Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko e ki'i kole atu pē ia.

**'Eiki Palēmia:** Ko u kole atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

**'Eiki Palēmia:** ... 'i ai pe mo'oni 'a e 'Eiki Minisitā kae toki fai ha ngāue ki ai. Ka ko u tokanga 'a'aku ia ki he me'a ko ē 'oku lolotonga hoko he taimi ni. Mou tali mai angē 'a ha taha pē na'e anga fēfē, ko e fehu'i ki he me'a, ko fē tolu miliona ko ē 'a e nō 'a e fu'u fale?

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ena 'e tali atu 'e he Minisitā *Finance*. Me'a mai Minisitā.

### **Fokotu'u fakakau mo e 'isiu ki he no 3 miliona he ngaue Kōmiti Lao**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E, mālō 'aupito Sea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Palēmia ke fakakau atu mo e fo'i *issue* mu'a ko ia he fo'i kōmiti ko eni na'a tau hanga ...

<009>

**Taimi:** 1550-1555

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... ha fokotu'u ke to e vakai'i mo ia. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā Pa'anga tali mu'a e fehu'i kae toki me'a ia 'amoutolu ke mou toki fai ia 'emoutolu he taimi e, 'a e kōmiti.

**Lord Tu'ilakepa:** Fēfē Sea ka mau tokoni atu ā mautolu he ko ena 'oku ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ke tali e tokoni ko eni 'Eiki Palēmia.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Ikai ko e 'uhinga he 'oku ke me'a mai ko e 'uhingá pē ko fē ha taha te ne tali atu 'a e 3 miliona.

**'Eiki Palēmia:** Pe 'i tali mai 'e koe.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Nōpele fika 1 'o Vava'u.

### **Ke fakatotolo'i Pule'anga 'a e fehu'ia nō 3 miliona langa *Sea Star***

**Lord Tu'ilakepa:** Ko u pehē 'e 'Eiki Palēmia ko e fehu'i ko ē 'oku ke 'omai he Feitu'u na ko u 'ilo au hono tali. Ko hono tali eni 'Eiki Sea. Kuo māhino mai ko e Pule'anga ko eni he 'ikai pē to e fai ha'amou ngāue ko e fakatotolo 'ata'atā pē.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Ko e hā e tali kātaki ?

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e tali mou ō 'o kumi he ko moutolu 'oku mou Pule'anga mo e fakahela. 'Oua te mou me'a mai ki heni 'o 'ai'ai noa'ia he Fale ni 'oku hangē 'oku mau fakapiko'ia homou me'a 'oku fai. Mou ō kumi.



**Sea Kōmiti Kakato:** Kuo māhino e tali Nōpele.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e tali ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ka mou me'a mai ...

**Lord Tu'ilakepa:** Mou ma'u e mafai ke mou o 'o fai e kumi.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mou me'a mai mu'a he'etau me'a kae toki kumi e me'a ko ena.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e tali pē ia Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pē te tau to e fēfē he ko e Fale ni 'oku tau alea fai e fēme'a'aki he ngaahi me'a 'o fekau'aki mo e Toutai. Nau me'a mai eni ko e 3 miliona ko e 'ai ke mau o 'o kumi fēfē'i ko mautolu ko e omai pē ki heni 'o mau hoko ko e kakai ke alea 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e lao pea mo ha 'ū tohi tangi mo ha 'ū *motion* pē ko ha *Regulation* 'oku 'omai ki he Fale ni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Tu'ilakepa:** Pea mau 'oatu pea ki he Pule'anga 'o kapau te mou laumālie. Pea kapau 'oku 'ikai, ko moutolu 'oku ma'u mafai pule ke mou fakatotolo pea mou kumi.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu ?

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko e kumi 'e 'ikai ke fu'u lōlōa ia 'e kumi holo pē 'i Fale ni mālō Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** Masi'i.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Palēmia.

**Lord Tu'ilakepa:** Te mou to e fakatotolo'i pē moutolu moutolu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakamo'ui e maika 'Eiki Palēmia. Hou'eiki kuo māhino e tali ki he Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** Fakamolemole atu. Kātaki Hou'eiki, 'oku 'ikai ko ha mau feinga mautolu ke fakatotolo'i ha taha. Ko e fale ko e fale e Pule'anga. Pea na'e 'i ai e *facilities* 'i loto ke tau ngāue'aki. Ko 'eku hoha'a ko e hā e me'a 'oku mole ai e fu'u fale ko iá? Ko e tau talanoa eni ki he toutai pea 'oku tau talanoa he fo'i 'ēlia na'e hanga 'e he *EEC* 'o fai ai e langa ki he kau toutai. Pea ko 'eku fēhu'i he fu'u fale fuopotopoto ko iá na'e nō 'omai 'o langa 'aki e fale. Pea 'oku 'ikai ko ha'aku fakatotolo 'a'aku ha taha. Na'a ku 'eke e me'a ko eni he na'a ku muimui'i mai. Ko fē 'a e silini na'e totongi 'aki e fu'u fale 'o fakatau atu ke 'omai e silini ko iá 'o tā 'aki e 3 miliona ?

Te'eki ai totongi e 3 miliona ka mou kātaki 'o, ko u kole atu to'o mei ho'omou 'atamai 'o pehē ko u fakatotolo'i ha me'a. 'Ikai ! 'Ikai ke u fakatotolo'i au ha me'a.

**Lord Tu'i'āfitu:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu ?

**Lord Tu'i'āfitu:** Kuo mau, fakamolemole 'Eiki Palēmia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu Palēmia.

**Lord Tu'i'āfitu:** Mahu'inga 'aupito 'a e me'a 'a e Palēmia ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a ke fakamahu'inga'i 'a e sone. He ko e fu'u fale ko eni 'oku fai ai 'a e talanoa 'i he sone 'o Ma'ufanga mo Houmakelikao. Sea kapau 'e fakamolemole Sea Le'ole'o to'o ā e me'a ia ko eni 90 miliona kae 'ai e fu'u hopo ko eni 'a Ma'ufanga he sone tahi mo e Pule'anga ko e talu eni mei he 60 tupu pea 'oku kei tu'u pē uafu mo e kakai tatau pē 'oku nau poloka ki tahi 'i si'enau sone.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Sea kole atu ke 'oua e 'ai ia na'a lavea ai 'etau Sea he 'oku ...

**Lord Tu'i'āfitu:** Sea ko e taimi ko ē 'oku 'ai ko ē ha mala'e vakapuna hangē ko 'Eua.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Nōpele ko ho'o fakatonutonu pē ko e ...

**Lord Tu'i'āfitu:** Kei hoko atu pē he'eku malanga 'oku mahu'inga e 'ū me'a ko eni he potungāue.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tuku ke u ki'i kātaki pē 'Eiki Nōpele ke ki'i me'a mu'a ki lalo kae faka'osi mai e Palēmia kae toki hoko atu ho malanga. Ko u kole atu ka 'oatu ha'o taimi me'a mai he miniti 'e 10. Ko ho'o ki'i me'a hake pē miniti 'e ua kuo ke me'a ki lalo.

**Lord Tu'i'āfitu:** Sea ... ki'i nofo atu pe hē ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakamo'ui ho maika 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** Sea ko e *issue* eni 'oku 'ikai ke u loto ke 'ohake na'a ngali fu'u lahi kia moutolu. Ka he 'ikai 'e anga fēfē ha'atau tukuange ke 'alu 'ikai. Ko u ngāngāue tokotaha atu pē au ki he *issue* ko eni ka na'e 'ikai ke u loto ke u lea 'aki na'a tau to e lea 'aki. Na u 'eke ki he Minisitā ko eni he na'a ku tā ki Fale Pa'anga mou kumi mai pē ko fē silini na'e totongi kia Zai. Koe'uhí ko e 3 miliona ko ē tau nō mei he pangikē 'Esia 'oku kei tu'u pē. Talamai 'e ia 'oku 'ikai ke ne 'ilo ia pē ko hai. 'Oku 'ikai ko ha'aku feinga ko eni Hou'eiki ke veuki ha molumalu, 'ikai ! 'Oku ou hoha'a atu. 'Oku ou hoha'a ko e fu'u fale na'e langa 'e he La'ā kuo Unga Fonua ke fai 'etau toutai. Ha'u pē tokotaha ia *take over* fu'u fale. Me'a fakamamahi mo'oni ko 'ete 'alu 'o sio ki ai. Pea kapau 'oku 'ikai ke mou mamahi moutolu 'oku ou ongo'i au 'oku, ka ko 'eku fehu'i atu 'oua te tau to e lau ki ai ko e 3 miliona 'oku ...

**Lord Tu'ilakepa:** Sea ki'i ...

**'Eiki Palēmia:** Ko e silini 'oku ou tokanga atu ki ai kae 'oua kuo fai ha ngāue ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Nōpele.

**Lord Tu'ilakepa:** 'E sai pē ke mau tokoni atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e tokoni 'Eiki Palēmia.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e 'Eiki Palēmia fakamolemole pē ki he Feitu'u na.

<002>

**Taimi** 1555-1600

**Lord Tu'ilakepa:** ...Feitu'u na 'ikai ke mau 'ilo ko e hā koā 'a e me'a 'e fai, 'oku mo'oni 'a e Feitu'u na ia pea ko moutolu 'oku mou ma'u 'a e mafai pule, ke mou kumi pea 'omai ki he Fale Alea ni ke fai ha vakai ki he me'a ko ia. Pea mo e me'a 'e taha pē 'Eiki Palēmia, 'i ai 'a e ki'i kautaha 'e taha 'oku tu'u pē 'i he tafa'aki, kautaha ia 'a hai 'oku ke mea'i lelei pē ko e anga fēfē 'ene hū hake pē 'o tu'u ta'efakalao, mau si'i teke'i leva si'i fanga ki'i vaka toutai iiki ia 'i he tafa'aki ko ia, 'a ē 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i vaka 'a e kakai taautaha 'o e fonua ni, 'a ia 'oku 'asi 'i he lipooti ko eni 'oku nau fai 'a e me'a ko ē ko e tau palu. Anga fēfē 'ene mole fua mai pē tokotaha ko ia 'o tu'u 'i he tafa'aki ko ena 'o *Zai*. 'Oku tānaki pa'anga 'a e Pule'anga mei ai? Pē 'oku fakapālataha pē 'etau me'a ke tau hanga pē kia *Zai*, sio ko mautolu 'oku tonu kemau fehu'i atu kia moutolu Pule'anga.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'e Palēmia 'o tali 'a e fehu'i 'a e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u.

**'Eiki Palēmia:** 'Oku ou fakamālō atu ho'o 'ohake 'a e me'a ko ena. 'Oku ou 'osi 'alu 'o faaitaa'i 'a e me'a ko ena. Na'e kamata pē langa ku ou 'alu 'o faaitaa'i pe au 'eke ko e hā 'a e me'a 'a e langa ko eni. Pea 'oku 'osi mahino pē kia kimoutolu 'a e langa ko ia pea 'oku tu'u 'a e langa 'i he taimi ni. Kaikehe 'oku 'ikai ke u loto ke fakahoha'asi kimoutolu he ko e me'a 'e hoko te tau felau'aki ai, tuku pē ā ia kia au ke u 'alu pē 'o ngāue tokotaha ki ai, pea u toki hanga 'o lipooti mai kia kimoutolu. Kā ko 'eku talaatú eni, ko e fu'u falé ko hotau fale, na'e anga fēfē 'a e mole 'a e fu'u fale, na'e anga fēfē, ko fē pa'anga na'e fakatau'aki.

**Siaosi Sovaleni:** Sea ke u tokoni mu'a ki he 'Eiki Palēmia kapau 'e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Eiki Palēmia ko e tokoni eni 'a Tongatapu 3.

**Siaosi Sovaleni:** Ko e ki'i manatu 'a e motu'a ni Sea, na'e 'i ai 'a e taimi na'e uesia lahi 'a e Fale ni hono li'aki, pea na'e 'i ai 'a e taimi na'e 'ai leva 'o *tender*, ko e me'a ia 'Eiki Palēmia kapau pē te ke toki vakai ki he Fale Pa'anga pē ko me'a pē na'e ma'u ai 'a e *receipt* 'o e 'a e fai ko eni 'a e ngāue ko eni, he 'oku ou 'ilo na'e 'i ai 'a e taimi na'e fu'u maumau lahi 'aupito 'a e fale ni. Ko 'eku ki'i tokoni pē ia Sea, mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Ko e fokotu'u mai eni ke tau pālōti. Pē ki'i me'a mai fonua mama'o.

**Vātau Hui:** Sea ka u ki'i hao atu pē mu'a Sea. Tapu pea mo e Sea 'o e Kōmiti Kakato, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Tuku mu'a ke u ki'i hao atu ai pē mu'a Sea hē talu si'i 'eku feinga 'anenai ke u fokoutua hake 'ilo pē 'oku pea lahi ange foki ko hono to'o 'e he 'Eiki Minisitā Leipa 'eku taimi kae tuku keu ki'i fakahoha'a ai pē ki he toenga taimi ko eni ke 'osi.

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki tui homou kote Hou'eiki.

**Vātau Hui:** Ko e toki lava 'aki eni 'a motu mama'o. Sea 'oku ou fiefia lahi au 'i he tālānga ko eni fekau'aki pea mo e toutai. Pea ko 'eku fokoutua 'anenai kau fanongo pē 'oku talanoa pē pea fakama'unga pē 'a e feme'a'aki ia 'i Ha'apai mo Vava'u fekau'aki pea mo e mokohunu hono toutai'i. Sea, manumanu melie'ia au 'i he fakamatala ko ia 'a e 'Eiki Minisitā ko ia mei he Leipa, 'oku ngingila 'a e ngaahi fu'u 'aisi ko ena ko ē 'i Sōpu. 'Eiki Sea, ko Niuatoputapu mo Niuafō'ou te'eki ai ha fale ia ai 'o e toutai, te'eki ai ha 'aisi, kuo fakangingila 'a Tongatapu mo Vava'u mo Ha'apai kae faka'ofa pē mātou Sea.

Ko e taimi ko ē na'e fai ai 'a e faka'ali'alu ngoue na'a mau lele atu ki ai Sea, pea ko e motu'a ni na'e a'u atu ko e 'api ko ia na'e tuku ai ko ē ngaahi 'aisi ko e māketi 'i Niuatoputapu, fokotu'u ai 'a e 'aisi kehekehe 'e hongofulu tupu, kae fafanga 'e he ki'i mīsini *generator*, fonu 'a e ngaahi 'aisi ko ia he ika mo e me'a kehekehe, taimi pē ko ē na'e 'osi ai 'a e faka'ali'ali ngoue 'osi ai pē 'a e ika pea mo e 'ū kolōa ko ia, kae si'i faka'amu pē ki'i kāinga 'e tuku 'i fē'ia koā 'enau toutai, 'oku lava pē ki'i kāinga ko eni 'o toutai. Ko 'eku fehu'í ki he Pule'angá 'oku 'i ai koā ha 'aisi 'e 'ave ki Niuatoputapu mo Niuafō'ou ke hoko atu 'aki 'a e tokoni ko ia ki he toutai 'a e kāinga? Ko 'eku fehu'í ia, pē 'oku pehepehe'i holo ai pē na'a ku ki'i fanongo pē fanongo pē, ko e me'a 'oku ou hoha'a ki ai Sea, 'ai ā 'o fakangingila ha fu'u 'aisi pehē 'i Niuatoputapu mo Niuafō'ou kae hoko lelei 'a e toutai 'a e kāinga 'i he ongo Niua Sea. Pea 'oku ou fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō, 'e hou'eiki ko e fokotu'u mai eni 'e ...

<005>

**Taimi:** 1600-1605

### **Pālōti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Toutai 2016/17**

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakamatala e Toutai Fakata'u, kuo mou laumālie lelei ki ai? Kalake tau pālōti. Ko kimoutolu 'oku mou tali e fakamatala fakata'u 'a e Potungāue Toutai, 2016/2017, kātaki 'o hiki hake homou nima ki 'olunga.

**Kalake Tēpile** : Sea loto ki ai a Siaso Sovaleni. Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Sea loto ki ai e toko 14.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, ko kimoutolu 'oku 'ikai ke lauāalie ki ai, fakahā mai ia.

**Kalake Tēpile** : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai, ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Hou’eiki, mālō. Fai ‘etau fatongiá. Ko e tali pē ki he fiema’u ‘a Niua, ‘osi mea’i pē ‘e he Fakafofonga Niua e finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga** : Sea, ka u ki’i tali nounou pē mu’a.

**Sea Kōmiti Kakato** : Pē’i me’a mai, Minisitā na’a

### Kei fai ngāue Pule’anga ki he ‘aisi ma’a e ongo Niua

**‘Eiki Minisitā Pa’anga** : Ko e ma’u ‘a e motu’a ni, kuo ‘osi ‘i ai e *contractor*, pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ko ia ki he fokotu’u ‘a e ‘aisi ko ē ‘a Niua. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Sai, mahalo kuo tau. Me’a mai, ‘Eiki Nōpele Fika 1.

**Lord Tu’ilakepa** : Sea, fakamolemole pē pea tau tukú. Kuo ‘osi tali e lipooti ia, ko e me’a ko e ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e me’a fakakū ‘e ia. Niua ki’i me’a pē ki hē ‘o vakai ho’omou me’a ko ena ‘oku mou feme’a’akí. Kuo mau tali ‘emautolu e lipooti.

**Vātau Hui** : Sea, ka u ki’i tokoni atu pē. Sea, mahu’inga pē, Sea, ke ‘i ai ha le’o ‘o Niua. Te mou feme’a’aki pē a Ha’apai mo Vava’u, Ha’apai mo Vava’u, mo Tonga ‘eiki, kae fēfē si’i Niua? Ko e ‘uhinga ia e me’a ‘oku ha’u ai e ki’i motu’a ko eni ki heni ke u ha’u ke ‘omi honau le’ó. Pea ko e me’a ia ‘oku fakatangitangi ai e motu’a ko eni, Sea. Mālō.

**Lord Tu’ilakepa** : ‘Ikai, Sea, fakamālō atu, ko ‘eku toki lave’i eni ‘oku ‘i ai ha Fakafofonga Niua ‘i Fale ni. Fakafeta’i!

**Vātau Hui** : Sea, kātaki kau ki’i fakatonutonu atu,. Talu pē ‘ene ta’ofi e lea faka-Niua, lea ko ē ‘a Tonga ni ko ē ‘oku koloa’ia ai a Niuafo’ou. Ne hanga ‘e ia ‘o ta’ofi he Fale ni. Pea ‘oku ‘ikai pē ke u to e fu’u falala ki he Sea ko enā, Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakamolemole atu, Fakafofonga.

**Lord Tu’ilakepa** : ‘Io, Sea, ko ‘etau Tu’utu’uni, Konisitūtone, ko e lea faka-Tonga. ‘Oku ‘ikai ke kau e lea faka-Niua ia ai. ‘Oku ‘i ai mo e lea faka-Vava’u ia, ka ‘oku ‘ikai ke tali mo ia. Ko e lea faka-Tonga.

**Vātau Hui** : ‘Ai pē. Sea, kae tuku ke toki ‘ai ha’ama ki’i kalasi ia ‘amaua pea mo e lea faka-Niua pea mo e Tu’ilakepa. He ‘oku ‘i ai e lea faka-Niua, ko e lea faka-Tonga ia ‘a Niua.

**Sea Kōmiti Kakato** : ‘E Fakafofonga ‘oku lolotonga me’a e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u pea ke kole mai.

**Lord Tu’ilakepa** : ‘Oku lolotonga fakatonutonu e silapa ‘a e Potungāue Ako he lea faka-Niua. Ka ‘oku kole atu pē ki he Feitu’u na, Sea, ke fakamolemole pē ki he Fakafofonga, Sea.

Ko e me'a ko ē na'e 'ohake 'e he Minisitā ia, kuo 'osi 'etau pāloti 'atautolu ia he me'a kehe, pea kuo 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki ki ai. Pea ko e 'ikai ko ē ke falala mai kiate au. 'Oku lolotonga 'i ai 'ene me'a 'oku 'ai mai, pea 'oku ou pehē. Tuku pē 'o tali ki he Sea ko ē ke me'a mai.

**Sea Kōmiti Kakato** : 'Oku ou falala atu au ki he Feitu'u na.

**Lord Tu'ilakepa** : 'Ikai, 'osi paasi e me'a 'a e Feitu'u na. Ko 'ene me'a ko ē na'e kole mai ko ē 'oku 'ikai falala maí, 'e ki'i toloi atu ki 'a efiāfi ki he Sea ke me'a mai.

**Sea Kōmiti Kakato** : : Mālō Nōpele. Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

**'Eiki Sea Le'ole'o** : Mālō Hou'eiki. Tau toloi e Falé ki 'apongipongi, ki he 10.00, taimi tatau pē.

### **Kelesi**

(Na'e kelesi tuku ai pe 'Eiki Sea Le'ole'o)

<006>

## Fakamā‘opo‘opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho 25/9/2018**

**Lotu ‘a e ‘Eiki**

**Ui ‘o e Fale**

**Poaki:** Lord Fusitu’a

**Poaki Tomui:** Minisitā Fonua

**Poaki Folau:** Minisitā Mo’ui, Minisitā Ngoue, Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua,

**Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.**

Me’a talitali ‘o e Hou’eiki Mēmipa pea ‘oange pea mo e faingamālie ‘o e Fakafofonga Kakai ‘o Ha’apai 13 ‘o ne fehu’i ai ‘a e me’a ko ia ne hoko ‘i Vava’u ‘a hono ma’u ‘o e maliuana lahi ‘i Holonga ka ne me’a ‘a e Sea ke fakatokanga’i pē ‘e he Minisitā Polisi.

Ne fehu’i ‘e he Fakafofonga ‘o Ha’apai 12 ki he Pule’anga ‘a e ‘uhinga ‘oku te’eki ai ke vahe ai e kau ngāue hiko veve ‘a ia ko e māhina eni ‘e meimei 3. Ne to e hoko atu ki he ‘ahanga ko ia ne langa ‘i Foa kuo kamata ke to’o e faliki ‘o e ‘ahanga. Na’a ne faka’osi’aki ‘ene fokotu’u ke ‘ave me’a ‘oku mo’oni ki he kakai ‘o e fonua pea ke fakamaama kiate kinautolu mo tokoni’i e kakai.

Ne kole fakamolemole ‘a e Palēmia ki he kau ngāue ko eni ne ‘ikai ke nau vahe pea ke tuku ange ke nau feinga’i ke fai ha ngāue ki ai ka ne me’a mai e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ko e palopalema ko e ta’evahe māhina ‘e tolu.

Ne fakahā ‘e he Fakafofonga ‘o Vava’u 16 ko e maliuana ne puke ko e ola ia e ngāue mo e fētokoni’aki ‘a e Potungāue Polisi pea mo e kau polisi fakakolo. Ne puke ‘i Vava’u e fu’u maliuana ‘e 2500 fakataha mo e me’atau mei Vava’u ‘i hano fakahā ‘e he Minisitā Polisi pea pehē ki he fu’u ‘akau ‘e 29.

Ne tu’utu’uni ‘e he ‘Eiki Sea ke ‘ave me’a fekau’aki pea mo e fokotu’u ko ia ‘a e Minisitā Pa’anga ke fai ha ngāue ki he ongo Palēmia Mālōlō ‘oku tukuaki’i ne na ‘ave ‘a e pa’anga ‘e 90 miliona ki he Tongasat. Ne fokotu’u ke ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga pea ke nau līpooti mai ki he Fale Alea.

Ne liliu ‘o Kōmiti Kakato pea mālōlō ai e Kōmiti Kakato.

Mālōlō

**KŌMITI KAKATO.**

Ne fokotu’u pea pou pou ke tali e Līpooti ‘a e Potungāue Pa’anga & Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 & 2016.

Loto: 18

Ikai Loto: 0

Ne hoko atu ki he Līpooti ‘a e Potungāue Mo’ui 2016. Ne me’a e Fakafofonga fika ‘uluaki ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u ‘oku ne loto pē ia ke tali e līpooti ka ‘oku ne tokanga ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e falemahaki ‘o Vava’u. Ne me’a mai e Minisitā ki he MEIDECC ‘oku kau e falemahaki ia ‘i he polokalama ‘a e World Bank fakataha pea mo e ngaahi loki ako. Ne fokotu’u pea pou pou.

Loto: 16

‘Ikai Loto: 0

Ne hoko atu aipē ki he Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Toutai 2016/2017 pea ne kole ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ke tōloi kae ‘oua kuo me’a mai e Minisitā ka ne me’a mai e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke tuku ange kiate ia ke ne fakahoko ‘a e līpooti ko eni.

Hili e fakama’ala’ala ‘a e Minisitā ne me’a mai e Minisitā Ako koe’uhi ko e fana ‘o e ika pea pehē ki he ‘uli’i ‘o e ‘oseni. Ne me’a mai e Minisitā Polisi ne ‘osi a’u ange e launga ki he fana ika ka ‘oku ki’i palopalema ko hono fiu kumi holo ‘a e kau fana ika ‘o ne kole ai ke tuku ange hanau faingamālie ke nau ngāue ki ai. Ne kole ‘e he Fakafofonga ‘o Ha’apai 12 ke hoko atu e toutai’i ‘o e mokohunu he ‘oku ‘ikai ke ne falala ia ki he savea ‘a e potungāue ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e mokohunu.

Ne liliu ‘o Fale Alea pea fokotu’u ‘e he Minisitā Pa’anga ke fili mu’a ha Kōmiti Fili ke nau vakai ki he me’a ne fai ki ai e fokotu’u he ‘oku ki’i lahi e ngaahi fatongia ‘o e Hou’eiki Mēmipa. Ka ne fokotu’u ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ke fai’aki pē tu’utu’uni ne ‘osi tali ke ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga.

Ne fokotu’u atu ‘e he Minisitā Polisi fēfē ke tuku mai ki he Kōmiti Lao ke nau ngāue ki ai pea ne pou pou.

Ne ‘i ai mo e ngaahi fokotu’u kehe ka ne iku ‘o nau felōtoi ke ‘ave ki he Kōmiti Lao.

### **Mālōlō Ho’atā**

Ne hoko atu ai pē fēme’a’aki ‘i he Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue pea mo e Toutai. Ne fakamālō’ia ‘e he Minisitā Leipa e ngāue mo e līpooti ko ia ‘a e Potungāue pea ‘ikai ngata ‘oku fai e fokotu’utu’u ke ne fakahū atu ki he Palēmia ‘a e founa ki hano fakatau ‘e he Pule’anga ‘a e mokohunu ‘o ‘ikai ke toe kaunga ki ai e kau tu’uvaha’a. Ne fehu’i ‘e he Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u pe ‘oku ‘i ai ha uafu ma’a e kau toutai pea ne tali ‘io ki ai e Minisitā MEIDECC.

Ne fehu’i hangatonu ‘e he Fakafofonga Nōpele fika ‘uluaki ‘o Ha’apai pe ‘e vave ni nai ha taimi ‘e faka’atā ai e mokohunu.



Ne me'a mai e Minisitā Le'ole'o 'a e Potungāue Toutai 'e toki fai ha savea 'i he ta'u kaha'u 'a ia ko e 2019/2020 pea 'e toki māhino ai pē 'e toe hoko atu hono tapui pē 'e kamata hano toutai'i.

Ne me'a mai e Palēmia ko e fokotu'utu'u ko ia 'a e Potungāue Toutai 'oku totonu ke faka'apa'apa'i pea 'oku 'ikai ko e mokohunu pē ia 'oku ma'u ai e mo'ui. Tonu ke fekau e kakai ke nau 'alu 'o to tutu mo to kava he oku lahi e vao 'i Ha'apai mo Vava'u ka ne fakatonutonu 'e he Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u 'oku 'ikai ke vaoa 'a Vava'u he oku lahi ai e kava mo e vanilla he oku 1000 ki he kilo e vanila.

Ne to e me'a e Palēmia ko tahi 'oku 'ikai ko e mokohunu pē 'i tahi, 'i ai mo e feke, ika kehekehe. Ne fai e fēme'a'aki 'o a'u ki he mokohunu pea ne me'a e Palēmia ko e founga kuo ne fokotu'u ke 'ai pē sino 'e taha ken au fai hono fakamāketi 'o e mokohunu.

Ne tokanga 'a e Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u ki he fakakaukau ke fakatau atu 'e he Pule'anga 'a e mokohunu. He 'oku ne tui ko e fē'au'auhi 'oku ne hiki e totongi 'o e mokohunu 'o ne fakatātā 'aki 'a e totongi 'o e vanila. Ne to e fehu'i 'e he Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u 'a e ke fakamāhino mai e tu'unga 'oku 'i ai 'a e maketi ika.

### **Mālōlō**

Ne me'a mai e Minisitā MEIDECC 'oku ne Le'ole'o he Kautaha 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ko e mo'oni 'oku 'i ai e tui 'oku si'isi'i e konga ko ia ki he toutai ka oku fai pē ngāue ki ai.

Ne me'a 'a e Minisitā Leipa ki he tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai e toutai ka ne fakafehu'ia eni ia 'e he Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u. Ne hoko atu ki he Fakafofonga fika ua Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u pē 'e fēfē kapau 'e sone 'a Ma'ufanga ko e ha e me'a 'e hoko ki Matamoana pea fēfē konga 'i Hihifo ne lisi atu kapau 'e fakasone pea mo Hihifo. Ne me'a mai e Minisitā Polisi 'oku hoha'a mo ia koe'uhi ne 'osi 'ohake pē ia he'ene fakataha faka-Fale Alea. Na'a ne kole ai na'a lava ke 'eke ha ki'i totongi mei he ngaahi kautaha 'oku nau tu'u honau matāfanga.

Ne fehu'i 'e he Palēmia pē 'oku puli ki fē 'a e naunau 3 miliona ne langa 'aki e fale toutai 'i he Uafu Faua pea na'a ne eke eni pea 'ikai ke 'ilo..'o ne toki 'ilo kuo 'osi ma'u ia e Zai. Ne fehu'i 'e he Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u ki he langa 'oku tu'u he tafa'aki 'o e fale ko ia 'oku tukuaki'i 'oku ma'u 'e Zai pea ne me'a 'e Palēmia 'oku kei ngāue ki ai.

Ne pālōti'i 'a e Līpooti pea

Loto: 14

'Ikai Loto: 0

Ne liliu ai pē 'o Fale Alea pea Kelesi ai pē 'o tōloi ki he 10 pongipongi Pulelulu.

